Temporære byrom

– og midlertidighet som strategi i byplanlegging

Kontaktinformasjon:
Kristina Frestad Jørgensen
kristina.jorgensen@hotmail.com

Forord

Denne rapport er en introduksjon til temaet "Temporære byrom – og midlertidighet som strategi i planlegging". Rapporten er utført i løpet av sommeren 2011 for programmet Framtidens byer som ledes av Miljøvernsdepartementet. Hensikten med rapporten er å illustrere hvordan "midlertidighet" i større grad blir brukt strategisk i byplanlegging. Dette vises gjennom en rekke eksempler fra inn- og utland. I tillegg diskuteres en rekke globale trender innen planlegging for å sette temaet inn i en større sammenheng. Rapporten er utarbeidet av Kristina Frestad Jørgensen som studerer By- og regionsplanlegging ved UMB. Tor Atle Odberg i Miljøvernsdepartementet har fungert som veileder for arbeidet og Karl Inge Rommen i Miljøvernsdepartementet har bistått med veiledning på juridiske temaer.

Oslo 15 juli 2011

Sammendrag

Trender i byutvikling og planleggingspraksis er i kontinuerlig endring i takt med samfunnsutviklingen. Midlertidighet som et strategisk satsningsfelt har lenge vært brukt i Europeiske byer og man begynner nå å se tendenser til den samme utvikling i Norge.

Midlertidighet og temporær urbanisme kan være vide og altomfattende begreper. I rapporten forsøkes dermed strategien og fenomenet "midlertidighet" å konkretiseres gjennom konkrete eksempler og litteraturstudie av tidligere forskning. Kultur er blitt et omdreiningspunkt i planlegging og temporære byrom kan ses som et ledd i utviklingen av den "kreative" by. Midlertidige aktiviteter og arealanvendelse er blitt attraktivt for mange kommuner og private utbyggere.

For å få en pekepinn på hvorvidt strategien er et velkjent fenomen i Norge er det foretatt en kort undersøkelse blant kontaktpersonene i prosjektet Framtidens byer. Det ble spurt om det var noe de kjente til og i så fall om de brukte midlertidighet som et strategisk virkemiddel i kommunene.

Midlertidige aktiviteter og arealanvendelse har mange fordeler i byutvikling, men samtidig også en rekke utfordringer. Disse vil bli belyst og diskutert underveis i rapporten. For å anvende det temporære strategisk kreves det også bestemte egenskaper av planleggere som skal kunne koordinere nettverkene. Dette skiller seg ut fra den tradisjonelle planleggerrollen som ekspert og endringene som ses i planleggingspraksisen må i større grad ses i sammenheng med overgangen fra government til governance samt, overgangen fra industri til vitenssamfunn.

Innhold

Forord ..... s. 4
Sammendrag ..... s. 5
Rapportens oppbygging ..... s. 7
Innledning ..... s. 8
Introduksjon til fenomenet ..... s. 10
  Begrepsavklaring ..... s. 10
  Metoder for midlertidig anvendelse ..... s. 11
  Hvorfor har det midlertidige blitt noe strategisk? ..... s. 12
  Shrinking cities ..... s. 13
  Hvilke funksjoner har temporære byrom i et byutviklingsperspektiv? ..... s. 15
  Ufordringer ved strategisk bruk av temporære byrom ..... s. 16
  For hvilke aktører er temporære byrom aktuelt? ..... s. 17
  Hvem er de urbane pionerene? ..... s. 18
Eksempler på ulik bruk av midlertidighet som strategi i planlegging ..... s. 21
  Bjørvika ..... s. 21
  Tullinløkka ..... s. 26
  Torrgata ..... s. 28
  Dobbeltprogrammering av byrom ..... s. 30
  Larvik ..... s. 32
  A- TZ ..... s. 34
  Skatepark på Vestbanen ..... s. 35
  Mobile hager ..... s. 36
  Carlsberg ..... s. 40
  Køge ..... s. 41
  Musicon ..... s, 43
  Green light for midtown ..... s. 46
  NSDM ..... s. 48
  PLUG N PLAY ..... s. 49
  Refshaleøen ..... s. 52
Alternative planleggingsmetoder - globale trender innen byutvikling ..... s. 55
  Strategisk bruk av midlertidighet - i tre epoker ..... s. 55
  Fra Keynesiansk til nyliberalistisk bypolitikk ..... s. 56
  Nettverksstyring ..... s. 57
  Kommunikativ planlegging ..... s. 57
  Planleggerrollen ..... s. 58
  Byrommets rolle i byutvikling ..... s. 58
  Hvordan håndterer Plan og bygningsloven midlertidige tiltak? ..... s. 60
Hvordan jobber medlemsbyene av Framtidens byer med midlertidighet i byutvikling? ..... s. 64
Diskusjon ..... s. 68
  Midlertidig bruk som fenomen ..... s. 68
  Bypolitikkens dualisme ..... s. 70
  Makt, nettverk og temporære byrom ..... s. 71
  Hvorfor er temporære byrom og midlertidighet som strategi så viktig? ..... s. 72
Konklusjon ..... s. 74
Referanser ..... s. 75
  Litteratur ..... s. 75
  Internettkilder til tekst ..... s. 76
  Internettkilder til caseeksemplene ..... s. 76
  Kilder til bilder brukt i rapporten ..... s. 78

Rapportens oppbygging

Rapporten består av fem kapitler. Kapittel I inneholder en introduksjon til temaet, herunder en begrepsavklaring og en kort redegjørelse for hvorfor midlertidighet som strategi har utviklet seg. Dernest beskrives hvilke funksjoner midlertidighet som strategi i planlegging kan ha, samt hvilke utfordringer strategien kan by på. Til slutt vil jeg i kapittel I kort redegjøre for hvilke aktører som kan ha nytte av midlertidige aktiviteter og arealanvendelse.

Kapittel II inneholder eksempler fra inn og utland hvor midlertidighet har blitt brukt mer eller mindre som en bevisst strategi til å utvikle et område. Eksemplene viser hvordan temporære byrom kan oppstå spontant eller via en planlagt prosess. Eksemplene skal også vise en bredde i hvordan organiseringen mellom kommune, grunneiere/private utviklere og de urbane pionerer kan forekomme.

Kapittel III kartlegger noen globale trender innen planlegging som kan påvirke hvordan planleggere og politikere forholder seg til det temporære i byutvikling. Planleggingens praksis må ses i sammenheng med globale og lokale trender.

Kapittel IV innholder svarene fra en kort spørreundersøkelse hvor medlemsbyene av prosjektet Framtidens byer ble spurt om de kjente til midlertidighet som strategi i byplanlegging og i så fall om det var noe de jobbet strategisk med i den enkelte kommune.

Kapittel V består av en diskusjon av fenomenet og hvordan det praktiseres i forhold til både en vekstorientert og velferdsorientert bypolitikk. Makt, nettverk og hvorfor midlertidighet som strategi er viktig er temaer som tas opp i dette kapittelet.

Metoden som er brukt for å skrive rapporten består hovedsakelig av litteraturstudie, både av teori innenfor strategisk byutvikling og av konkrete case hvor midlertidighet har blitt brukt som strategi. Det er gjennomført en kort spørrerunde til kontaktpersonene som representerer de 13 medlemmene i Framtidens byer. Kontakten med medlemsbyene har vært gjennom e-post korrespondanse.

Innledning

Byrom er et viktig satsningsfelt i byutvikling på lik linje med gode trafikale løsninger og boligutvikling. Vi står overfor raske samfunnsendringer hvor byen ikke skapes en gang for alle, men er i kontinuerlig utvikling. Det samme gjelder for måten vi tenker byrommets rolle i byutvikling. Fra hovedsakelig å bygge store solide plasser i byen dyrker vi i større grad de mindre, intime og temporære byrommene. Økende forskning på temporære byrom skyldes hovedsakelig overgangen fra industri til vitensamfunn. Mange industribygg og hele områder med sentral beliggenhet i byer har av denne grunn blitt liggende som "brakksoner" uten noen bestemt funksjon (Freja Friis, 2010). Temporære byrom med et kreativt innhold kan også ses i sammenheng med en bred kultursatsning i byutvikling hvor kultur og kreativitet har blitt en generator for økonomisk vekst.

Temporære byrom og midlertidighet som strategi i byutvikling er et forholdsvis nytt fenomen i Norge, men man ser at en rekke byer så smått begynner å bruke det aktivt som en inkorporert del av en strategisk byutvikling. Vender man blikket mot kontinentet er midlertidighet som strategi i byplanlegging et velkjent fenomen.

Hvorfor er dette viktig for Framtidens byer? I tillegg til å drive foregangsarbeid innen miljøvennlig byutvikling innebærer det å være en fremtidsrettet by også å være innovativ og hele tiden se på byutvikling som en kontinuerlig prosess hvor nye metoder innen planlegging oppstår i takt med samfunnets utvikling. Derfor skal denne rapport være en introduksjon til temaet og belyse en rekke eksempler på hvordan man kan bruke midlertidighet som strategi i byutvikling.

Kapittel 1

Introduksjon til fenomenet

Kapittel I innholder en begrepsavklaring av hva som menes med midlertidighet og hvordan det kan brukes. Dernest drøftes hvilke funksjoner, fordeler og ulemper ved strategien og til slutt hvilke aktører temporære byrom er interessante for.

Begrepsavklaring

Temporære byrom og arealanvendelse består av midlertidige aktiviteter som er begrenset til en bestemt tidsperiode. Tross denne avgrensningen er begrepet "temporære byrom" omfattende. Fenomenet innebærer et tidsmessig og romlig avgrenset byrom hvor aktivitetene kan ha en varighet på et par timer eller strekke seg over flere år (Haydn et al., 2006). I følge Hausenberg (2008) er midlertidige aktiviteter noe som forekommer mellom to permanente konstruksjoner i et byrom, f. eks mellom nedleggelse av et fabrikkområde og bygging av nye permanente tiltak. På den måten kan de temporære byrom fungere som en brobygger mellom det nye og det gamle. I tilegg til denne definisjon finnes det mange former for temporær bruk av byrom. Forskningsprosjektet "Urban Catalyst" fra 2001-2003 og Hausenberg (2008) operer med flere metoder for midlertidig anvendelse i byrom.

Formålet med "Urban Catalyst" var å kartlegge handlingsstrategier for hvordan planleggere og kommunale myndigheter utnyttet potensialene som de urbane pionerene tilførte området ved å ta i bruk brakksonene (Brandt et al., 2008). Spesielt i Berlin etter murens fall ble store områder frigitt. Mange begynte å ta i bruk områdene før den tidkrevende planleggingen var ferdig.

Temporære byrom har fått større oppmerksomhet innen byplanlegging og har kommet på den politiske dagsorden i en rekke land i Europa. Det skyldes i stor grad de temporære byroms potensialer når det gjelder å skape opplevelsesrike, kulturelle og kreative bymiljøer. Økt bypolitisk oppmerksomhet på temporære byrom gjenspeiler tendenser i samfunns- og byutviklingen som er karakterisert av opplevelsesøkonomi, kulturplanlegging og kollaborativ planlegging (Friis, 2010).

Metoder for midlertidig anvendelse

- *Stand in/interim* – den midlertidige aktivitet har ingen betydning for den fremtidige utvikling, men bruken forekommer i området mellom to permanente tiltak.
- *Impuls* – det skapes f. eks et kluster i et område som tiltrekker mer permanent bruk.
- *Konsolidering* – den midlertidige aktivitet blir permanent.
- *Sameksistens* – Den midlertidige aktivitet fortsetter (i en mindre størrelse).
- *Parasitt* – f. eks et marked eller en kiosk, som plasserer seg der det er mange fotgjengere.
- *Subversjon/undergravelse* – Midlertidig anvendelse som avbryter en eksisterende funksjon gjennom besettelse. Selv om aktiviteten er midlertidig forandrer besettelsen den primære funksjon.
- *Pioner* - en midlertidig aktivitet som er den første urbane aktivitet på stedet og etablerer et scenario som kan bli permanent.

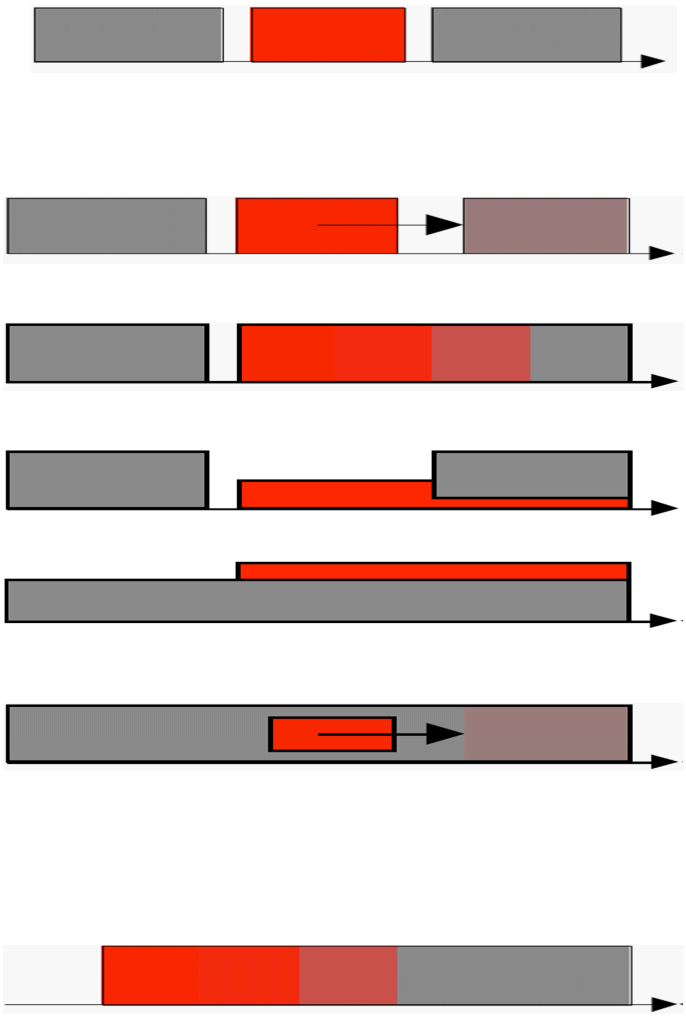

Kilde:(Larsen, 2007 og Hausenberg 2008)

Figur 1. Larsen (2007:151)

Hvorfor har det midlertidige blitt noe strategisk?

Setter man konseptet i en historisk sammenheng er det ikke et nytt fenomen. På 1950 tallet reagerte Situasjonistenes Internasjonale (SI) i Paris på resultatet av funksjonalismens fotavtrykk i byene. De var motstandere av den stramme disiplin om hvordan man skulle bruke byens rom og at disse ble utformet likt dersom de tjente samme formål. I stedet mente de at metrostasjonene skulle være åpne om natten, de ville ha flate tak hvor byens innbyggere kunne spasere, kirkegårder skulle omdannes til lekeplasser og museer burde stenges slik at kunsten kunne fordeles utover byen på barer og kafeer. Situasjonistene oppfattet byrom som et produkt av sosiale aktiviteter.

Globalisering og økt konkurranse mellom byer nasjonalt og internasjonalt har medført at "image" er blitt et viktig strategisk satsningsfelt i byutvikling for å tiltrekke seg innbyggere, turister og næringslivet. Satsning på opplevelsesøkonomi har i mange byer blitt oppskriften på suksess. Nøkkelbegreper i byturviklingen har blitt "fysisk og sosial innovasjon" (Juul Frost Arkitekter, 2008)

Mange byer klarer å skape spektakulær arkitektur, gode trafikale løsninger og fine parker. Men hvordan skaper man et særpreg og en identitet som kan appellere til næringslivet, turister og innbyggere? Allerede på 1960-tallet argumenterte Jane Jacobs for at det er en viss sammenheng mellom kreativitet og økonomisk vekst og hvor diversitet har en spesiell betydning. Hun påpeker at når et sted blir kjedelig, vil til og med de rike forlate stedet (Jacobs, 1961). Amerikaneren Richard Florida spinner videre på denne teorien og argumenterer for at tilstedeværelse av den kreative klasse tiltrekker andre virksomheter. Denne gruppen er innovativ hvilket gir gode forutsetninger for å skape den konkurranseevne som kreves for å skape økonomisk vekst (Florida, 2005).

Det har videre skjedd et paradigmeskifte i byplanleggingen. Fra å prioritere bilbasert byutvikling har fokus endret kurs hvor mennesket står i sentrum. Bærekraftighets-begrepet både i form av økonomisk, sosial og miljømessig bærekraftighet har manifestert seg i byutvikling og etterstrebes på mange nivåer i samfunnsutviklingen. Med fokus på attraktive byer og mennesket i sentrum har byrom blitt et viktig satsningsfelt. Den danske arkitekt Jan Gehl er blitt et internasjonalt forbilde for hvordan man skaper gode byrom. Ideologien til Gehl Architects baserer seg på at man først skal tenke på livet, dernest på byrommene og til slutt på husene (gehlarchitects.com). I praksis kan det være problematisk å tenke disse elementene adskilt fordi de ofte påvirker hverandre, men budskapet om at planleggere og politikere må fokusere på humanistisk byplanlegging og ta hensyn til byliv før byen, kommer tydelig frem. Gehl Architects uttalte på konferansen "Humanistisk Byplanlegging" i Oslo 2011, at nye metoder innen byutvikling er å tenke "Framework" fremfor masterplan. Prinsippet går ut på at man utarbeider en visjon, men at veien til målet kan variere. Temporære byrom kan være et virkemiddel i denne arbeidsmetoden dersom det

brukes til å utforske et områdes potensialer.

Temporær byrom kan forhindre at områder blir dødsoner gjennom ulike årstider. Mange byrom inneholder forskjellig potensialer avhengig av årstid. Ved å dobbeltprogrammere byrommene slik at de har en ulik funksjon sommer og vinter aktiverer man områder gjennom hele året. Spikersuppa i Oslo er et eksempel på dette. Om vinteren er parken et "aktivt" byrom hvor skøyteparken oppfordrer til fysisk aktivitet og tiltrekker seg en bestemt brukergruppe, hovedsakelig unge. Om sommeren er parken et "passivt" byrom som inviterer til avslapping i et blågrønt byrom som tiltrekker seg turister og et bredere spekter av befolkningsgrupper.

Under konferansen "Humansistisk Byplanlegging" i Oslo 2011, fremhever Gehl Architects videre de temporære byroms evne til å sette områder på det mentale bykart. Dette kan være områder som er "glemt", men via temporære aktiviteter og arealanvendelse kan de igjen vinne folks oppmerksomhet.

Shrinking cities eller "krympende byer" har med tiden blitt et veletablert begrep etter en kraftig nedgang i innbyggertall i forbindelse med overgangen fra industri til vitenssamfunn. Mange byer i USA og Europa har oppstått utelukkende på grunn av industrivirksomhet i området. Industrien har skapt arbeidsplasser og av den grunn tiltrukket seg innbyggere. Eksempler på slike byer er Manchester og Liverpool i England og Detroit og Chicago i USA.

Demografiske endringer har også påvirket byers innbyggertall. I dag er den gjennomsnittlige familien i den vestlige del av verden kraftig redusert sammenliknet med 50-100 år tilbake. Mobiliteten har økt hvilket gjør at arbeidsplassens lokalisering blir mindre viktig for valg av bosted og vi ser globale tendenser til sentralisering rundt storbyene. Polarisering mellom storbyer og distriktsområder er også årsak til at mennesker velger storbyene fremfor de små tettstedene. Storbyene har sterkere økonomisk vekst og tilbyr et bredere spekter av arbeidsplasser, kultur- og utdanningsinstitusjoner. Disse elementene har forårsaket at noen byer eller hele distrikter krymper i innbyggertall, mens andre byer vokser (Oswalt, 2005). Ved tilfeller av krympende byer som resulterer i ubrukte bygninger kan man bruke de tomme lokaler og områder til temporær arealanvendelse som strategi til å revitalisere nabolag.

Når byer videre etterstreber å være spennende og opplevelsesrike inneholder temporære byrom mange fleksible og dynamiske muligheter.

Mennesker har blitt mer kravstore og selektive når vi velger hvor vi oppholder oss. Vi ønsker oss en trygg by og en hyggelig by, men den skal også være spennende. Temporære byrom kan bidra på alle disse felter. Ved å synliggjøre og ta i bruk "øde" steder kan man øke tryggheten til folk som passerer området. Temporære byrom inneholder det uforutsigbare og kontraster til andre byrom som gjør det spennende å ferdes der. Ved å skape liv i brakksoner kan man bidra til å skape en hyggelig by, trygg by og spennende by.

Den tyske landskapsarkitekten Klaus Overmeyer forteller i et intervju i juni 2009 om viktigheten av de utbane pionerenes rolle i byutvikling. Med urbane pionerer mener han den gruppe kreative mennesker som inntar et område litt spontant og skaper de første aktivitetene uten store kommersielle baktanker. Overmeyer mener at denne gruppen er viktig i bymessige transformasjonsprosesser (popupcity.net).

For å praktisere temporære aktiviteter og arealanvendelse som bevisst strategi i byutvikling påpeker Gehl Architects at politikere og planleggere må endre tankegangen fra den tradisjonelle byplanleggingen. I Danmark har midlertidighet i større grad blitt et anerkjent verktøy i byutvikling. Flere kommuner satser bevisst på det og Københavns Kommune innførte strategien i kommuneplanen for 2009. Områder som ikke hadde en fastlagt utvikling de neste 12 år ble satt som "perspektivområder" og i disse ble det oppfordret til midlertidige aktiviteter og arealanvendelse. Ålborg lanserte også i sin kommuneplan i 2009 en strategi for midlertidig anvendelse av ledige lokaler og byarealer. Dette kan minne om en mer "flytende" form for planlegging, hvor veien til målet skapes etter hvert og til og med målet med området kan være ganske diffust. Fordelen er at byliv skapes før byen.

Bilde 1. Eksempel om "dødsoner" hvor tomter utparselleres midlertidig til annet bruk.
Foto: kristina F. Jørgensen

Hvilke funksjoner har temporære byrom i et byutviklingsperspektiv?

En strategisk satsning på temporære byrom kan være fordelaktig på flere områder når det gjelder sosiale, økonomiske, kulturelle, fysiske og miljømessige forhold. I det følgende forekommer en redegjørelse av disse.

Sosiale funksjoner

• *Nytt liv:* midlertidige byrom kan skape nytt liv på områder som ellers står tomme (dobbeltprogrammering av byrom som ligger tomme i løpet av ulike årstider).

• *Medvirkning:* Ved at innbyggerne selv skaper det de ønsker er det en indikator til politikerne om hva som rører seg i området og hva som er ønsket fra lokalt hold. Innbyggerne preger byutviklingen direkte ved å igangsette egne aktiviteter.

• *Nettverksdannende:* Aktører som involverer seg i aktivitetene treffer likesinnede med liknende interesser og engasjement.

• *Aktiverer lokalbefolkningen:* De midlertidige aktivitetene aktiverer lokalbefolkningen positivt hvilket reduserer sjansen for NIMBY-aspektet (Not In My Back Yard) som ofte oppstår i forbindelse med bytransformasjon.

• *Byliv før byen:* Midlertidige aktiviteter bidrar til å skape en identitet og tilhørighet blant befolkningen før et område står ferdigstilt.

• *Integrering:* Aktiv inndragelse av innbyggerne i byutvikling kan også være et ledd i en integreringsprosess.

Økonomiske funksjoner

• *Markedsføring/Branding:* Midlertidig anvendelse av arealer kan brukes som markedsføringsstrategi ved at det settes fokus på et område som ellers er oversett.

• *Tiltrekningskraft for andre virksomheter:* Kreative miljøer tiltrekker seg ofte andre virksomheter.

• *Kickstarter:* Midlertidige aktiviteter kan brukes som en kickstarter i en transformasjonsprosess.

• *Gentrifisering:* Midlertidige arealanvendelser kan brukes som strategi for å heve markedsverdien i et område som ellers ikke er attraktivt.

• *Liv på byggeplassen*: I nedgangstider kan midlertidige aktiviteter brukes til å skape liv i området selv om det er en byggeplass.

• *Motarbeide "Shrinking cities"*: Midlertidige aktiviteter kan brukes som strategi mot krympende byer ved at folk aktiveres i området og det skapes et attraktivt og spennende miljø.

Utfordringer ved strategisk bruk av temporære byrom.

Kulturelle funksjoner

• *Ny stedsidentitet:* Midlertidige aktiviteter kan bidra til å skape en ny identitet i områder gjennom fortellingene som aktivitetene eller arealbruken skaper.

• *Rugekasse for kunst og kultur:* Midlertidige byrom kan fungere som en rugekasse for inspirasjon, samt kunst og kulturopplevelser.

Fysiske funksjoner

• *Bindeledd:* Midlertidige byrom kan fungere som bindeledd mellom flere steder i byen og motvirke at ubrukte områder fremstår som barrierer i byen.

•*Undersøkende funksjon:* De midlertidige aktiviteter kan bidra til å undersøke et steds potensialer.

• *Skala:* Temporære byrom kan skape mindre rom i større eksisterende byrom. På den måten kan det være et virkemiddel til å nedskalere store tomme byrom som ikke er konstruert eller tilpasset en menneskelig skala.

Miljømessige funksjoner

• *Gjenbruk:* De midlertidige anvendelser kan etableres i eksisterende bygg eller områder.

(Indenrigs- og socialministeriet, 2009)

Det forekommer også en rekke utfordringer i forbindelse med temporære byrom som strategi i byutvikling.

Sosiale utfordringer

• *Naboklager:* Avhengig av tiltakene innhold kan det oppstå naboklager dersom aktivitetene forårsaker støy.

• *Usikkerhet:* Noen aktører vil være skeptiske til å etablere seg i et område dersom det er midlertidig.

Økonomiske utfordringer

• *Dyr husleie*: Markedspris på husleien kan gjøre det vanskelig for mange i kunst og kulturmiljøet å etablere seg i et område.

Administrative utfordringer

• *Saksbehandling:* Like regler for saksbehandling for midlertidige og permanente prosjekter kan føre til at mye tid går tapt til saksbehandling.

• *Tillatelser:* Det stilles strenge krav til brannsikkerhet og arbeidsmiljø. Er det snakk om midlertidig anvendelse av gamle industribygg lever disse sjeldent opp til dagens standard.

• *Kommunikasjon:* Utilstrekkelig kommunikasjon mellom den kommunale sektor og aktørene bak de midlertidige anvendelser kan trege prosessen.

• *Kan det midlertidige planlegges?* Noen har stilt spørsmålstegn ved om det er mulig å planlegge det spontane og uplanlagte. Kanskje ikke, men man kan legge rammene for det.

• *Strid med gjeldene planer:* De midlertidige byrommene er vanskelig å gjennomføre dersom de strider med gjeldene reguleringsplaner og de midlertidige tiltakene vurderes å ha en vesentlig ulempe på deres omgivelser jf § 30-5 Plan og bygningsloven.

Fysiske utfordringer

• *Fysiske tilstand:* Områdets fysiske tilstand kan gjøre det vanskelig å benytte det til et annet formål. Gammel industrigrunn kan f. eks være forurenset hvilket forhindrer fysisk aktivitet.

For hvilke aktører er temporære byrom aktuelt?

Temporære byrom kan være strategiske satsningsfelt for både kommunen, grunneier/ utbygger og kreative byromspionerer. Der hvor disse tre aktørene møtes kan det oppstå forbindelser og et nettverk som kan gagne hver enkelt aktør.

Kommunens motiv

• Et etablert byrom betyr ikke nødvendigvis byliv. Dersom kommuner ønsker å skape nytt liv på et "dødt" sted kan tilrettelegging for temporære aktiviteter være hensiktsmessig.

• Dersom en ønsket utvikling går i stå kan midlertidige aktiviteter være et virkemiddel for å beholde bylivet.

• Dersom en kommune synes grunneier har for travelt med å bygge ut et område og kommunen bekymrer seg over den lokale forankring og områdets dynamikk kan midlertidige aktiviteter være et virkemiddel for å saktne farten på utviklingen.

• Det kan brukes som en indikator til kommunen om hva som er ønsket i området og kommunen går på den måten i dialog med innbyggerne om hvordan de forestiller seg at lokalområdet skal utvikles.

Grunneiers motiv

• Dersom det av markedsøkonomiske grunner ikke er rett tidspunkt å selge grunnen på (det kan være mangel på investorers interesse) kan man i stedet leie ut eiendommen billig til midlertidige aktiviteter.

• Dersom man ønsker å øke eiendommens attraksjonsverdi.

• Dersom bygging har gått i stå og eiendommen er i ferd med å forfalle kan midlertidige aktiviteter være forebyggende mot f. eks hærverk.

• Dersom man som grunneier ønsker å støtte opp om gode initiativer og som også bidrar til å aktivere området i nærheten av grunneiers egen tomt.

Kreative pionerers motiv

• Dersom de ønsker et offentlig sted å uttrykke sin kunst kan temporære byrom være gode arenaer.

• Dersom de mangler steder å være.

• Oppstår en idé til et prosjekt som man verken har penger eller lokaler til å bringe det i live kan midlertidige anvendelser at et område være aktuelt.

Hvem er de "urbane pionerene"?

Boken "Urban Pioneers" karakteriserer urbane pionerer som en gruppe som oppdager forlatte steder og tar dem i bruk. Det er ofte kreative og engasjerte folk med begrenset økonomiske midler, men hvor de sosiale nettverk er deres styrke. Lav leiepriser av grunn eller bygg er derfor avgjørende for tilstedeværelsen av denne gruppen. De er ofte midlertidige brukere av et område og deres tilstedeværelse kan defineres som interim bruk mellom gammel og ny bruk. Andre som kan ta i bruk slike brakksoner er mennesker som har tatt avstand fra den mer etablerte livsstil og nyter friheten som de ubrukte steder gir dem (Overmeyer et. al., 2007).

I praksis kan de tre hovedaktørene samarbeide alle sammen eller det kan oppstå samarbeide mellom kommunen og pionerene, kommunen og utbygger eller utbygger og pionerene. Det at aktørene er nødt til å forholde seg til de andre partene kan by på store utfordringer i forhold til gjennomføring. Utfordringen blir dermed å finne overlappende områder hvor det er muligheter for å skape en synergi mellom aktørene (Hausenberg, 2008) se figur 2.

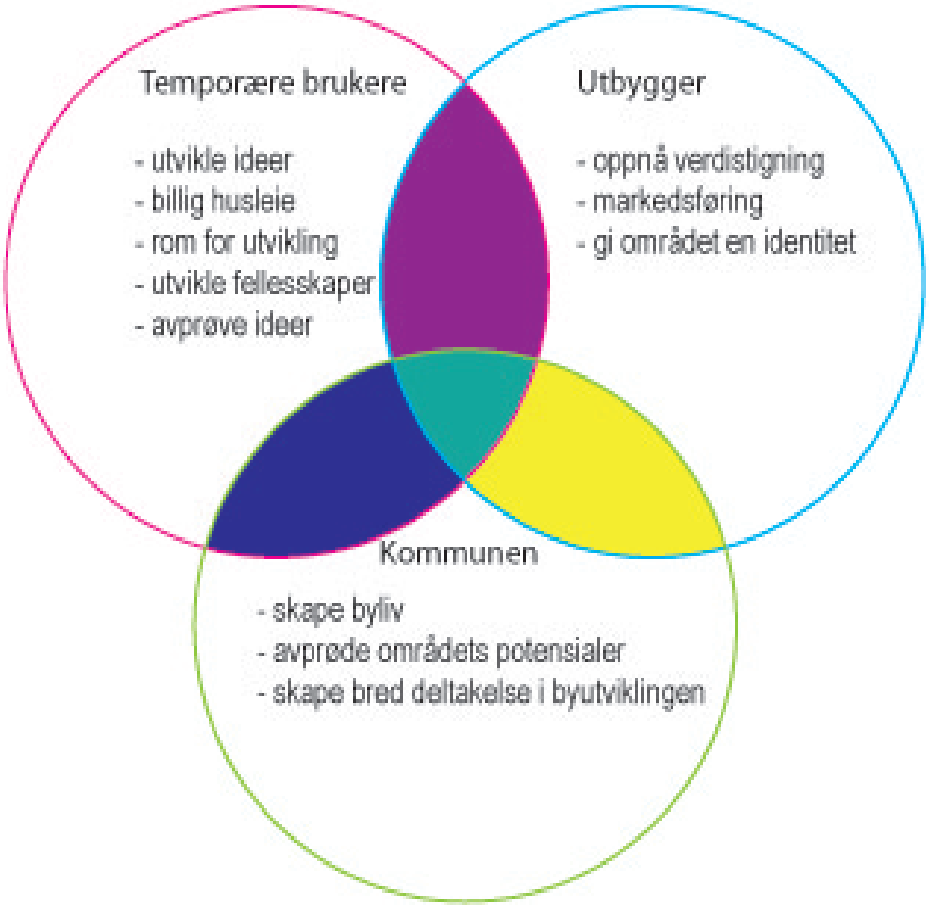

Figur 2. Inspirert av Hausenberg (2008).

Kapittel II

Eksempler på ulik bruk av midlertidighet som strategi i planlegging.

Bruk av midlertidighet kan variere i varighet, hvordan det organiseres, hvem som deltar i nettverkene og hvem som er initiativtaker. I dette avsnitt vil ulike eksempler fra Norge og Europa som viser en viss bredde i fenomenet bli belyst. Eksemplene beskrives i korthet hvor det forekommer, hva de midlertidige aktivitetene består av og hvem som har tatt initiativet til å skape det enkelte temporære byrom. Eksemplene viser hvordan temporære byrom kan oppstå spontant eller via en planlagt prosess. Eksemplene skal også vise en bredde i hvordan organiseringen mellom kommune, grunneiere/private utviklere og de urbane pionerer kan forekomme.

Bjørvika – Oslo

Utvilklingen av Bjørvika er Norges største og kanskje mest prestisjefylte byutviklingsprosjekt. Bjørvika er fjordens inngang til Norges hovedstad og skal representere moderne norsk bykultur og identitet i byggekunst, teknologi og bærekraftig utvikling (kryss.no:1). Som i mange andre storbyer er også kulturplanlegging et viktig element når det gjelder å skape et levende bymiljø og attraktivitet for næringslivet, turister og Oslobogerne. Midlertidighet blir bevisst brukt som strategi for å utvikle Bjørvika og aktivitetene kan ses som en *stand in* mellom gammel bruk i form av havnevirksomhet og ny bruk i form av forretning, bolig og kultur. Aktivitetene kan også fungere som *impulser* til ny bruk.

Da Bjørvika skulle utvikles var byutviklingskomiteen og bystyret i Oslo tydelige på at de så det offentlige rom som en viktig del av utviklingen. Da de behandlet saken i 2001 hadde de merknader og forslag som eksplisitt henvendte seg til kulturplanlegging. For eksempel uttalte de i en merknad at ledige områder innenfor planavgrensningen bør benyttes i utviklings - og byggeperioden (kryss.no:1).

Statsbygg skulle bidra til å utvikle et konsept og en metode som kunne ivareta og sikre de kulturelle elementene ved utvikling av den nye bydelen. Bjørvika er et stort og komplekst område med mange interessenter. Av denne grunn var et nytt organisatorisk grep en nødvendighet for å sikre godt samarbeid og god kommunikasjon. Et Fagråd for Bjørvika ble dannet som besto av Oslo havnevesen, eiendoms- og byutviklingsetaten, plan- og bygningsetaten, ROM eiendomsutvikling/ Oslo S utvikling, Statens Vegvesen og Statsbygg. Statsbygg la frem et forslag til pilotprosjekt som de kalte Kulturoppfølgingsprogram (KOP) for Bjørvika. Dette skulle være et styringsverktøy og samarbeidsverktøy for partene som er involvert i kulturplanlegging. Kultur skulle brukes som profilering og merkevarebygging i Bjørvika (kryss.no:1).

Det ble arrangert workshops for kultur- og næringslivet, både for de mer permanente aktørene i Bjørvika og for midlertidige og spontane aktører som kunne bidra med ideer til hvordan området kunne brukes i byggeperioden. Forvaltningen, embetsmenn og representanter fra det politiske miljø deltok også på workshoppene. Interessen var stor blant kulturorganisasjonene og næringslivet hvilket resulterte i at foreningen Bjørvika Kultur og Næring (BKN) ble stiftet i 2002. Foreningen består av likeverdige aktører fra kunst, kultur og næringslivet og har som hovedformål å utvikle kreative allianser mellom kultur- og næringslivet. Styrets konkrete arbeidsoppgaver var bla. å

lokalisere ledige arealer og lokaler i Bjørvika i anleggsperioden og gjøre disse tilgjengelige for kulturformål (kryss.no:1).

Midlertidige byrom og installasjoner i Bjørvika

Skur 39 og 51

Fra den 01.07.2002 til den 01.09.2002 som ble utvidet til den 08.11.2002, overtok BKN Statsbyggs operatomt og to skur. Skurene som var to rå lagerhaller skulle brukes til forsamlingslokale. De to lagerhallene som Statsbygg hadde stilt til disposisjon var vederlagsfri og skurene ble brukt til utstillingsrom for ulike kunst- og kulturprosjekter, samt teaterforestillinger (kryss. no:1).

MS Innvik

MS Innvik var et skip som lå til kai i Bjørvika. MS Innvik hadde en teater og musikkscene og fungerte som Bed & Breakfast. Båten avholdt folkemøter, konserter, forestillinger og utstillinger. I 2010 ble MS Innvik solgt og fjernet fra Bjørvika. I løpet av tiden langs kaien hadde båten 150 – 200 arrangementer i året som tiltrakk ulike grupper til Bjørvika før bydelen var ferdigstilt (kryss.no:1).

Bilde 2. Eksempel på kulturarrangement på MS Innvik. Kulturnatt 2006, Oslo kommune.

Bilde 3. MS Innvik som lå til kai i Bjørvika. MS Innvik.no

Sukkerbiten

Sukkerbiten er en café som ble åpnet for første gang i juni 2010 og ble revet igjen i september samme år. Nå bygges serveringsstedet opp igjen og er klar for en ny sommersesong. Sukkerbiten er et samarbeid mellom Øyafestivalen og HAV Eiendom om å lage en "kulturøy". Cafeen tilbyr også mindre kulturarrangementer i tilegg til mat og drikke. I utgangspunktet var Sukkerbiten et prøveprosjekt hvor Øyafestivalen skulle drifte sommerøye fra juni til september. Cafeen ble en stor suksess i 2010 og åpnes igjen i 2011 (aftenposten.no).

Bilde 4. Viser tomten hvor Sukkerbiten idag er etablert.

Bilde 5: Sukkerbiten. Foto Kristina F. Jørgensen.

Bilde 6. Sukkerbiten. Foto Kristina F. Jørgensen.

Bilde 7. Sukkerbiten. Foto Kristina F. Jørgensen.

Bilde 8. Sukkerbiten. Foto Kristina F. Jørgensen.

Tempo! Fjordbyen

Tempo Fjordbyen er et samarbeid/nettverk mellom kommunens etater, SVRØ (Statens Vegvesen Region Øst), BKN og Bjørvika utvikling AS. Nettverkets fokus er temporære tilgjengelighetstiltak og kulturtiltak i Fjordbyen, med hovedvekt på Bjørvika (kryss.no:2). Nettverket, spesielt gjennom representanter i BKN, var årsak til at kunstskolen Strykejernet fikk disponere containere og areal på sørenga til et av sine studentprosjekter. BKN fikk også i stand en utstilling i Linstows ledige lokaler i hovedpostkontoret.

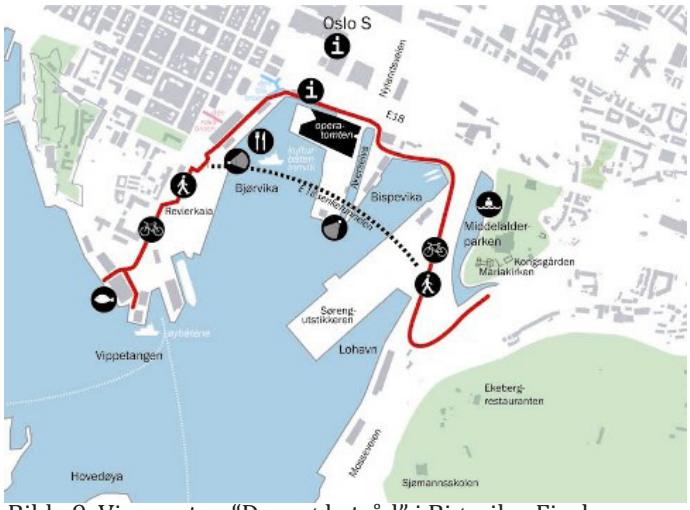

Bilde 9. Viser ruten "Den røde tråd" i Bjørvika. Fjorby-prosjektet.oslo.kommune.no

Den røde tråd – en del av Tempo! Fjordbyen

Reguleringsplanen for Bjørvika inneholder planer om en permanent havnepromenade. Av KOP (kulturoppfølgingsprogrammet) fremgår det at området skal gjøres så tilgjengelig som mulig også i anleggsperioden. Grunnet disse intensjonene ble det bygget en temporær havnepromenade " Den Røde tråd", som var et samarbeid mellom BKN (Bjørvika Kultur og Næring) og Plan B Arkitekter. Havnepromenaden fikk navnet "Den Røde tråd" ettersom det ble malt en rød linje fra Vippetangen til Middelalderparken. Hensikten var å få folks oppmerksomhet, tilby kunst- og kulturopplevelse, samt og å øke tilgjengeligheten og sikkerheten for gående og syklende i Bjørvika. Den temporære havnepromenaden kan endre innhold i form av ulike stoppesteder hvor det forekommer temporære installasjoner, den kan lyssettes på forskjellige måter og den kan flyttes dersom utbyggingen av enkelte områder krever det (kryss. no:2).

Bilde 10. Utstilling langs "Den røde tråd" i Bjørvika. Bilde er fra prosjektet "En dråpe i havet" av Marianne Heier. kryss. no

Initiativet til temporære aktiviteter og arealanvendelse i Bjørvika kom fra politikerne. Gjennomføringsplanen til hvordan man strategisk kunne jobbe med midlertidighet ble utført av staten via Statsbygg. Få aktører fra næringslivet var til å begynne med villige til å gi økonomisk støtte til initiativene og arrangementene som ble initiert av KOP og BKN. Det kan begrunnes med at disse var aktører som ikke hadde langvarig interesse i området. De større grunneierselskapene ROM Eiendom og Linstow Eiendom, samt Color Line bidro derimot med finansiering av utviklingsprosjektene da de så kultur som en måte å markedsføre område på, samt eget selskap (Kryss.no:1).

Planleggerollen ser ut til å ha bestått av å legge til rette for kulturelle aktiviteter og innhente aktører som var interessert i å bedrive midlertidige aktiviteter. Styringen kan anses å være en blanding av top-down og bottom-up. På den ene siden kan man argumentere for at de midlertidige aktiviteter og arealanvendelse har blitt trukket ned over Bjørvika etter ønske fra politikere og planleggere. På den annen side kan BKNs arbeide, som har fungert som fasilitator av de ulike midlertidige aktivitetene ses som et ledd i en bottom-up strategi hvor BKNs rolle bla. bestod i å initiere og tilrettelegge for kulturaktiviteter og finne lokaler for atelier og utstillinger.

Bilde 11. Utstilling langs"Den røde tråd" i Bjørvika.
Bilde er fra prosjektet "En dråpe i havet" av Marianne Heier. kryss.no

Tullinløkka – Oslo

Tullinløkka har lenge vært gjenstand for skiftende bruk. Nå er det bestemt at området skal bli en midlertidig park inntil det foreligger mer permanente planer.

Tullinløkka i Oslo har en arealstørrelse på 7 mål og er lokalisert mellom Nasjonalgalleriet og Historisk museum og har vært i mer eller mindre kontinuerlig forandring helt siden tidlig 1800-tallet. Plassen har fungert som balløkke, sykkelbane, bensinstasjon, parkeringsplass og utstillingsrom for kunst og arkitekturutstillinger. Tullinløkka har lenge vært et diskusjonsemne blant politikerne om hvordan området skal utvikles og hva slags formål det skal ha.

Det er Statsbygg som eier grunnen, men i samarbeid med politikerne har man kommet frem til at det omstridte området skal transformeres til en midlertidig park. Statsbygg sier i et intervju til Aftenposten 03.05.2011 at de håper parken blir et attraktivt område for turister og Osloborgere. Parken skal utformes slik at det er fire grusganger som leder inn til et "torg" hvor det legges opp til midlertidige aktiviteter i form av utstillinger eller markeder (aftenposten.no).

Selv om området forvandles til park vil Tullinløkka beholde sitt stempel som et område under kontinuerlig transformasjon slik det har vært i snart 160 år. Statsbygg påpeker i intervjuet at selve plassen på Tullinløkka ses i sammenheng med den fremtidige bruken av Historisk museum og Nasjonalgalleriet som innrammer plassen. Disse er på flyttefot og foreløpig er nye leietakere ikke avklart, men i ventetiden vil man kunne tilby Osloborgere en park (aftenposten.no).

Politikere har spilt en viktig rolle for opparbeidelse av park i dette området siden dette har vært et ønske fra politikernes side (aftenposten.no).

På grunn av at Tullinløkkas innhold og funksjon er i kontinuerlig endring har Tullinløkka fått et image som en permanent plass, men med midlertidig innhold.

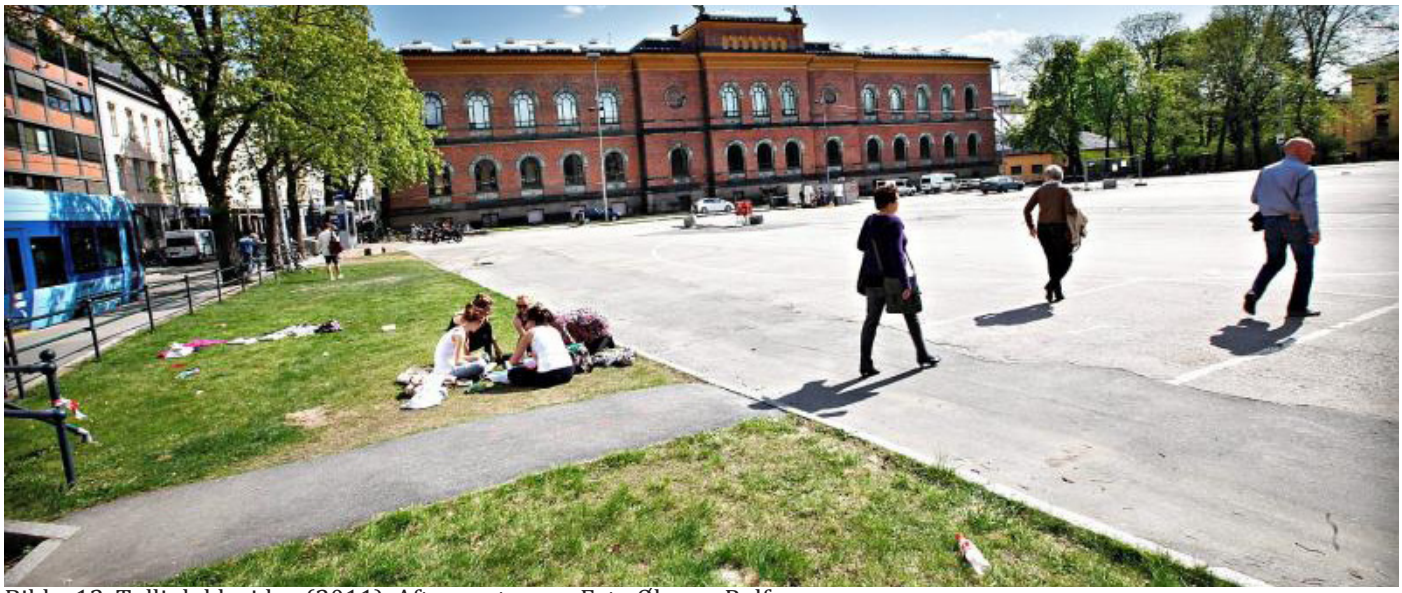

Bilde 12. Tullinløkka idag (2011). Aftenposten.no. Foto Øhman Rolf

Tullinløkka gjennom tidene.

Bilde 13. Tullinløkka som P-plass 1946. Foto: Leif Ørnelund

Bilde 14. Tullinløkka som fotballplass 1910. Foto: Anders B. Wilse.

Bilde 15. Utstilling på Tullinløkka. Lokalavisen Frogner. Foto Eva Gran

Bilde 16. Den grønne frosken på Tullinløkka. Bilde fra Oslostudentens nyhetsmagasin.

Bilde 17. "Kunststunt" på Tullinløkka. Bilde fra NRK nyheter.no

Torggata – Oslo

Torsdag 30. juni 2011 skriver Aftenposten om hvordan Torggate i Oslo sentrum gjennom enkle grønne grep skal gjøres til en triveligere gate. Torggata har lenge vært et noe utfordrende område hvor et "ansiktsløft" har vært etterspurt. Torggata er en parallellgate til Storgata og strekker seg fra Hausmanns gate gjennom Youngstorget ut til Stortoget og Oslo Domkirke. Mellom Stortorget og Youngstorget er Torggata en velfungerende gågate, mens resten har vært preget av et introvert forretningsmiljø, kebab/fastfoodsteder og mye biltrafikk. Nå skal endringer skje i Torggata, men det permanente prosjekt starter først neste år. I mellomtiden har Oslo Kommune i form av Bymiljøetaten satt i gang et midlertidig prosjekt. Prosjektet har gjort Torggata til et temporært byrom, dvs. installasjonene er midlertidige, mens rammene i form av selve gaten er permanent. Det midlertidige tiltaket skal gi innbyggerne en indikator på hvordan Bymiljøetaten ser for seg Torggata når noe permanent bygges neste år (2012).

Det er satt ut store potteplanter og benker. Det er malt grønne flekker på bakken som indikerer hva som skal bli plassen til gående og syklene i fremtiden. Området til varelevering er markert med tekst skrevet på bakken "Less på, less av" og det er laget tydelige sykkelfelt. Gjennom enkle tiltak har Torggata fått et nytt preg, og de små endringene gjør gaten mer spennende å ferdes i. Gaten inviterer i større grad til opphold enn som et rent gjennomfartsområde.

Oslo Kommune gjennom Bymiljøetaten er initiativtakere til de temporære installasjonene. For å skape oppmerksomhet rundt området ble det arrangert en formell åpning av sommergaten Torggata. Det midlertidige kan i denne sammenheng brukes som et virkemiddel til å endre det negative inntrykket og opplevelsen folk har av Torggata, samtidige som kommunen kan teste ut det permanente tiltaket som planlegges gjennomført i 2012. Det temporære byrom fungerer i dette tilfellet som en *stand-in* mellom den gamle og nye Torggata.

Bilde 18. Torggata. Foto: Kristina F. Jørgensen.

Bilde 19. Torggata. Foto: Kristina F. Jørgensen.

Bilde 20. Torggata. Foto: Kristina F. Jørgensen.

Dobbeltprogrammering av byrom

Dobbeltprogrammering av byrom vil si at byrommenes funksjon og innhold vil variere for eksempel over tid ettersom hvilket "program de inneholder". En rekke parker i Norge og utlandet inneholder dobbelprogrammering for at byrommene aktiveres gjennom ulike årstider. Spikersuppa i Oslo og Kongens Nytorv i København blir begge forvandlet til skøytebane om vinteren, mens de fungerer som grønne oaser i storbyene om sommeren. Birkelunden på Grünerløkka programmeres til markedsplass i helgene gjennom sommerhalvåret. Aktivitetene er midlertidige, men de skjer innenfor permanente rammer. Parkene er permanente, men det er innholdet og parkens funksjon som er midlertidig. De permanente rammene kan også refereres til gjentakelsen av de temporære aktivitetene som skjer i takt med endring av årstidene.

Festivaler og havnebad er også eksempler på temporære aktiviteter, men som gjentar seg år etter år i takt med årstidene. Et havnebad er som regel kun programmert til en funksjon og er derfor ikke det beste eksemplet når det er snakk om dobbeltprogrammering av byrom, men det er en midlertidig aktivitet innenfor en permanent ramme.

Aktivering av parkene gjennom flere årstider bidrar til å gjøre områdene hyggeligere og tryggere å ferdes i, enn om de lå mørke og øde. Forandringer i bybildet gjør byen spennende og tiltrekker ulike menneskegrupper ut ifra hvilken funksjon parkene har.

Bilde 21. Birkelunden som park Foto: Kristina F. Jørgensen.

Bilde 22. Spikersuppa som park. Foto: Kristina F. Jørgensen.

Bilde 23. Spikersuppa med fontene . Foto: Kristina F. Jørgensen.

Bilde 24. Spikersuppa som skøytebane. Nettavisen.no
Foto. Thor Benjamin Brekken

Bilde 25. Spikersuppa som skøytebane. Foto: OsloSurf.com

Bilde 26. Birkelunden som park. Foto: Kristina F. Jørgensen.

Bilde 27. Birkelunden som markedsplass. Foto: OsloSurf.com

Larvik

I 2008 annonserte ordføreren i Larvik et ønske om at byens indre havn skulle gjennomgå en ekstrem forvandling på 48 timer. Det tidligere fergeområdet skulle transformeres til et midlertidig parkområde. Planene om å flytte fergevirksomheten fra indre havn lå klare, men ordfører Øyvind Riise Jenssen antok at det ville ta lang tid før fremtidens utbygging skulle påbegynnes. Han ønsket derfor gjennom dugnadsånd å bygge en midlertidig park som kunne være til glede for Larviks innbyggere i mellomtiden. Det ble utført en dugnad hvor entreprenører stilte med maskiner og ansatte og kommunen betalte for alle materialer. Kommunens innbyggere stilte mannssterke og deltok på arbeidet hvor 2000 kubikkmeter jord ble kjørt inn, ferdigplen ble rullet ut, blomsterbed og lyssetting ble etablert. Parken har gitt havneområdet en positiv tilføyelse og mange benytter seg av området (op.no).

Området er i kommuneplanens arealdel 2010-2022 regulert til "Fremtidig annet byggeområde" og "fremtidig friområde". På reguleringsplannivå står området regulert til havneområde i en reguleringsplan fra 1984. Ny reguleringsplan for område foreligger ennå ikke og da tiltaket ble gjennomført var den nye kommuneplan (2010-2022) heller ikke ferdig.

Parken fungerer som en *stand-in* mellom gammel og ny bruk av området.

Bilde 29. Park i Indre havn. Foto: Kristina F. Jørgensen

Bilde 30. Park i Indre havn. Foto Kristina F. Jørgensen

Bilde 31 Park i Indre havn. Foto Helene Bast

Bildelserie 32. Park i Indre havn.
Foto: Kristina F. Jørgensen

A—TZ — København

A-TZ er en Aktivitets- TestZone og et midlertidig byutviklingsprosjekt på Ytre Nørrebro i København mellom 2008-2010. Formålet var å lage en testarena med utprøving av konkrete ideer til den kommende permanente Folkeparken som skal fungere som en kultur og aktivitetspark. De midlertidige aktivitetene hadde også som mål å tilfredsstille et umiddelbart behov for lokale aktiviteter. Parken ligger i et belastet område med en god del kriminalitet, sosiale ulikheter, høy andel innvandrere og lav deltakelse i byutvikling blant innbyggerne. Testsonen var et forsøk på å skape dialog med innbyggerne om hva slag bydel de ønsket seg.

Aktivitets- TestZonen skulle gi den permanente parken et kunstig åndedrag ved å skape liv på området, arrangere konserter og events, inneholde en idrettsbarnehage og holde aktivitetsarrangementer i skoleferien (Kubik.kk.dk).

A-ZT er et prosjekt hvor kommunen er initiativtaker. Det midlertidige fungerer som *impuls* til annen permanent bruk eller hvor de midlertidige aktivitetene blir permanente grunnet deres popularitet.

Skatepark på Vestbanen – Oslo

En tomt bak Vestbanen i Oslo har lenge ligget brakk i påvente av planen for det nye Nasjonalmuseet som er tenkt å stå klart i 2017. Statsbygg eier tomten og har fått i oppdrag av Kulturdepartementet og prosjektere et forslag til det nye Nasjonalmuseet med utgangspunkt i vinnerforslaget i arkitektkonkurransen. Deretter skal Stortinget stemme over forslaget og dersom flertallet sier nei, blir det nye runder med planlegging og prosjektering. Denne avgjørelsen skal skje i 2012 og går alt som planlagt kan byggestart skje i 2014 og det ferdige Nasjonalmuseet kan åpnes i 2017 (Aftenposten.no).

Fedrene til to skateglade gutter har søkt Oslo kommune om å bygge en skatepark på tomten mens planarbeidet pågår og har fått godkjent tillatelsen. Drivkraften for initiativet er de to foreldres ønske om å skape et godt skatetilbud for sønnene som de ellers mener er mangelfullt i området. Prosjektet er selvfinansiert og de stiller med økonomisk garanti overfor Statsbygg. Flere har dog meldt sin interesse hva angår økonomiske bidrag. Utover sponsede midler legges det opp til mye dugnadsarbeid.

Det er foreløpig tegnet en leiekontrakt frem til 2013 med mulighet for forlengelse avhengig av hvilke konkrete planer som fastsettes for tomten (Aftenposten.no).

Fedrene fungerer i dette tilfellet som de *"urbane pionerene"* som tar initiativ til å skape liv i et område som ellers er ubrukt. En skatebane er lett å reversere derfor er det ikke et meget utfordrende tiltak som vil gjøre fremtidig utbygging vanskelig.

Bilde 33. Skatebanen under brua bak Vestbanen. Foto: kristina F. Jørgensen

Mobile hager – Berlin

En mobil hage i Kreuzberg i Berlin er et eksempel hvor de *urbane pionerene* tar initiativ til temporære byrom og skaper den første aktiviteten i området.

Murens fall i Berlin frigjorde store arealer i byen. Høy arbeidsløshet, mangel på regulering av brakksonene og på oppholdssteder for de "litt skjeve" gjorde at kunstnere og andre kreative inntok tomme bygg og utearealer. Berlin kan anses å være en "shrinking city" og har fortsatt en god del overskuddsarealer, tomme bygg og en svak økonomi (Hausenberg, 2008). Grunnet byens høye antall kreative og kulturelt sterke innbyggere som har initiert arrangementer og temporære arealanvendelser, kan Berlin betraktes som en av verdens hovedsteder når det gjelder temporære byrom. Det har blitt byens merkevare og nettopp på grunn av det kreative og uforutsigbare miljø tiltrekker byen næringslivet og turister.

Politikere og grunneiere i Berlin har oppdaget hva det kreative kan bidra med i byutvikling. Det har forårsaket at kommunen og mange grunneiere tillater og oppmuntrer til at kunstnere tar i bruk byggetomter og bygg til atelierer og utstillinger (Indenrigs- og socialministeriet, 2009).

Kommunens og utbyggers rolle har endret seg fra å ha vært fraværende når det gjaldt igangsetting av temporære byrom og arealanvendelse til at de aktivt oppmuntrer til det. Det kan bidra til en smidigere prosess for de kreative aktørene.

Bilde 34. Mobil hage - Kreuzberg Berlin. Prinzessinnengarten.net Foto: © Marco Clausen

Bilde 35. Mobil hage - Kreuzberg Berlin. Prinzessinnengarten.net Foto: © Marco Clausen

Ingrid Brekke skrev den 4. september 2010 en artikkel i Aftenposten med tittel *"Rotløse hager midt i storbyen"*. Her hentes det inspirasjon fra Kreuzberg i Berlin om hvordan man med enkle grep kan forvandle en "dødsone" til en mobil hage. Initiativet kommer fra to enkeltaktører ved navn Robert Shaw og Marco Clausen. De har leid et 5600 m^2 forsøplet brakkland som har ligget urørt siden krigen. Området har han forvandlet til en grønn oase midt i byen. Myndighetene ønsker å selge tomten til en utbygger, men inntil de har funnet en kjøper leier Shaw og Clausen tomten til en rimelig pris og har tre måneders oppsigelsestid. De har laget hagen slik at den kan flyttes. Poteter, salat, urter og til sammen 300 arter dyrkes i sekker og kasser.

"Prinzessinnengarten" som er navnet på den mobile hagen har en rekke positive ringvirkninger på nabolaget."Urbant jordbruk", sunn mat, forbedret sosiale strukturer og økonomiske verdier er resultater som kan knyttes til hagen. For å kunne tjene litt penger til drift og tomteleie er det satt opp et lite skur hvor det drives en café. Hagen er et oppholdssted både for hobbygartnere og for arbeidsløse som ønsker å bidra mot å få tilgang til billige grønnsaker. Hagen er også et samlingspunkt for de i nabolaget som ønsker å bidra til å skape noe, lære av hverandre eller bare samles over en kopp kaffe. At folk blir beskjeftiget kan for øvrig redusere kriminaliteten i området. Den mobile hagen bidrar også til å forbedre sosiale forhold og skape et godt bomiljø hvilket er viktig i forhold til sosial bærekraftighet. Robert Shaw uttaler i artikkelen i Aftenposten (2010) at når han må flytte hagen finnes det mange muligheter. Han har fått flere tilbud også fra andre byer som Stuttgart, Hamburg og Köln. Bypolitikere har innsett at dette kan ha positive effekter når det gjelder bærekraftig byutvikling både når det gjelder miljømessige, sosiale og økonomiske forhold.

Norske byer kan i liten grad sammenliknes med Berlin. I Berlin er det et annet økonomisk klima enn i Norge og det er derfor større grad av arbeidsløshet, flere brakksoner og billigere husleie enn i Norge. Likevel kan eksemplet overføres til Norge som en inspirasjon til byer som arbeider mot mere bærekraftig byer.

Bilde 36. Mobil hage, Berlin. Trær urter plantes i kasser. Prinzessinnengarten.net Foto: © Marco Clausen

Bilde 37. Mobil hage, Berlin. Et sosial samlingspunkt. Prinzessinnengarten.net Foto: © Marco Clausen

Bilde 38 og 39. Mobil hage, Berlin. Alle kan delta. Prinzessinnengarten.net. Foto: © Marco Clausen

Bilde 40 og 41. Mobil hage, Berlin. Kollektiv innstats. Prinzessinnengarten.net. Foto: © Marco Clausen

Carlsberg – København

I forbindelse med nedleggelse av Carlsbergproduksjonen i København skal Carlsberggrunnen transformeres fra industribygg brukt til ølproduksjon til en ny bydel med blandet formål herunder bolig, næring og kultur. Den gamle Carlsberggrunnen er mer enn 330 000 m^2 og en rekke av de gamle byggene skal bevares. For å sette fokus på utviklingen ønsker grunneier å bruke midlertidige aktiviteter som bevisst strategi hovedsakelig for å skape image og liv i området, samt oppmerksomhet som skal tiltrekke seg nye investorer (Jensen, 2010).

De midlertidige aktivitetene på Carlsberg fungerer som en *stand in* mellom to byfunksjoner. Det forekommer en ny masterplan for området og grunneier styrer de midlertidige aktiviteter gjennom korte leiekontrakter som ikke fornyes når byggeprosjektene i henhold til masterplanen skal igangsettes. Det legges altså ikke opp til at de midlertidige aktivitetene skal bli i området etter hvert som byutviklingen kommer skikkelig i gang (Jensen, 2010).

Kommunen har en viktig rolle i utviklingen av Carlsberg siden det kreves et godt samarbeid mellom kommunen og grunneier for å få en vellykket utvikling, men det er i dette tilfellet hovedsakelig grunneier som har initiert temporær bruk av området før det står ferdigstilt.

Bilde 42. Lek på Carlsberg. Foto: Kristina F. Jørgensen

Bilde 43. Alternativt klatrestativ" på Carlsberg.
Foto: Kristina F. Jørgensen

Bilde 44. Solsenger med mobile speil. Foto: kristina F. Jørgensen

Bilde 45 “Byggeklosser”. Foto: Kristina F. Jørgensen

Bilde 46. Vippe og balansebrett. Foto: Kristina F. Jørgensen

Køge – Danmark

Køge er en by med ca. 35 000 innbyggere (i 2010) og ligger 40 km sør for København. Køges havn står overfor en transformasjonsprosess hvor det gamle havneareal skal forvandles til et nytt byområde som har et utviklingsperspektiv på ca. 20 år. I Køge vektlegger man det prosessuelle og sosiale i byplanlegging og ser det derfor som hensiktsmessig å aktivt bruke midlertidig kunst og kultur som en viktig del av byplanleggingen.

Køge har en visjon om å gjenskape liv i havneområdet og at dette skal skje underveis og ikke i etterkant av utviklingen. Kommunen ser derfor midlertidige kunst- og kulturarrangementer, samt sosiale opplevelser som en viktig del av utviklingsstrategien. De temporære byrommene fungerer både som *stand-in* og som *impuls* til ny bruk.

Køge Kyst er også navnet på partnerskapet mellom Køge Kommune og Realdania Arealutvikling. Køge Kyst har avsatt 30 millioner til midlertidige aktiviteter de neste 5 årene. I løpet av 2011 skal 15 danske og internasjonale kunstnere utstille verk av forskjellig karakter og størrelse. Prosjektet "walk this way" skal lede folk mellom de ulike kunstinstallasjonene i byen og skape forbindelse mellom byen, havnen og havet. Kommunen jobber nå med å utvikle en strategi for hvordan Køge skal utvikle seg over de neste 20 årene og hvordan man kan bruke midlertidighet som drivkraft i utviklingen (sustaiblecities.dk).

Bilde 47. Køge havn. Foto: Køge Kommune

Musicon – Roskilde

Musicon er et stort område i Roskilde Kommune i Danmark. Området har en størrelse på 250 000 m^2 som tilsvarer ca. 40 fotballbaner. Tidligere har det vært produsert betong på den gamle Unicongrunnen. Kommunen ønsker å utvikle området over tid, men vil eksperimentere med nye planleggingsprosesser. Temporær arealanvendelse og kulturelle aktiviteter skal være drivkreften i utviklingen og deres slogan lyder som følger: *"Der skal planlægges så meget som mulig, men så lidt som nødvendig"* (Musicon – strategi og spilleregler, 2007:10).

Kommunen ønsker å satse på det musiske. Det skal forstås i bred forstand og de referer til det musiske i mennesker som handler om å tørre å åpne seg opp og derigjennom se nye muligheter og prøve ut nye sammensetninger. Det dreier seg ikke om at alle mennesker skal være kunstnere, men at man skal tørre å bryte vanetenkning (Musicon – strategi og spillregler, 2007).

Aktører og brukere av området skal selv være med å bygge opp den nye bydelen ut i fra en overordnet visjon og noen overordnede rammer og spilleregler. Roskilde Kommunen vil at aktørene skal ha ansvar for aktivitetene og prosjektene de setter i gang. Det vil bidra til å skape en eierfølelse og mangfoldighet i bydelen som kommunen ikke klarer å skape gjennom en tradisjonell byutviklingsprosess (Musicon - Strategi og spilleregler, 2007). Kommunen har inndelt området i tematiske soner hvor aktørene innefor disse kan utfolde seg.

Bilde 48. Aktørene bidrar selv til utviklingen. Musicon-strategi og spilleregler (2007:5)

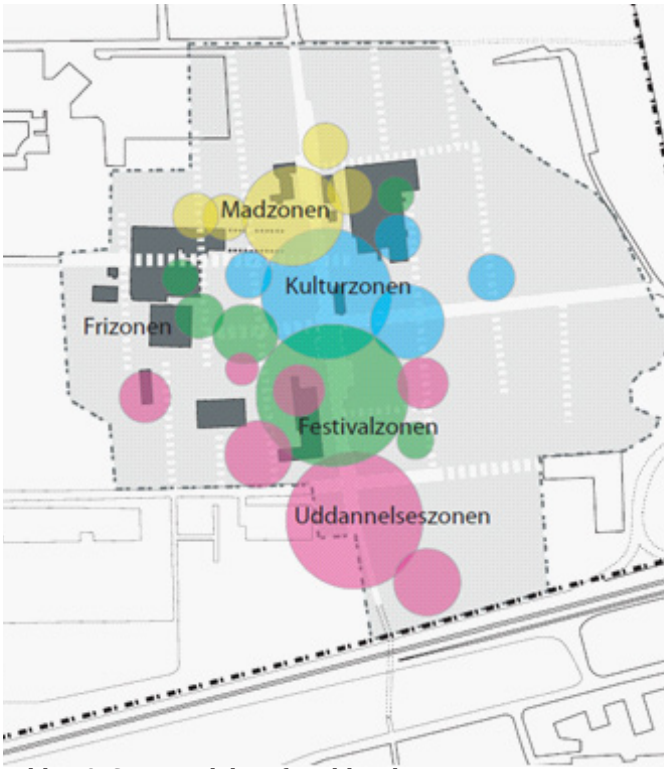

Bilde 49. Soneinndeling for ulike aktiviteter. Musicon-strategi og spilleregler (2007:22)

Roskilde Kommune har nedsatt et sekretariat som har kontor lokalt i den nye bydelen. Sekretariatet har rolle som kontaktorgan for kreative aktører, potensielle leietakere og de har innledende kontakt til investorer. Sekretariatet samarbeider også med de andre kommunale avdelingene og inngår i Musiconutvalget. Musiconutvalget skal fungere som bindeledd mellom Roskilde Byråd og Musicon sekretariatet.

Utvikling av Musicon er et initiativ fra kommunen fordi de temporære aktivitetene og arealanvendelse skaper liv i området og gjør det attraktivt. Kommunens intensjon er at investorer skal kjøpe opp grunnen etter hvert. Dermed fungerer de temporære aktiviteter og byrom som *impuls* til annen mer permanent bruk. Enkelte aktiviteter som blir populære vil også med tiden kunne bli permanente og fortsette i mindre grad (Musicon – strategi og spillregler, 2007). På den måten forekommer den temporære bruken også som *konsolidering* og *sameksistens.*

Kommunens rolle består av å være fasilitator mellom aktører, kommune og utbyggere. De skal igangsette prosesser og ta hånd om det administrative. Sekretariatet kan si nei til aktører de ikke mener "passer inn" i det kreative miljø. Dette gir sekretariatet en avgjørende makt som kan har konsekvenser for utviklingen. For å kunne styrer utviklingen dit de vil har kommunen gjort et strategisk valg ved å nedsette en rekke spilleregler. Spillereglene forteller aktørene hvordan de skal håndtere f. eks oppførelse av ny bebyggelse, kjøp og salg, samt bygging av nye veger i området (Musicon – strategi og spillregler, 2007).

Bilde 50. Hall 9 på søyleplassen på Musicon. Foto: Kristina F. Jørgensen

Bilde 51. Hall 12 på Musicon. Skatehall. Foto: Kristina F. Jørgensen

Bilde 52.Løperute som er i kontinuerlig endring på Musicon. Foto: Kristina F. jørgensen

Bilde 53. Musicon Foto. Kristina F. Jørgensen.

Bilde 54. Gjenbruk av gamle bygg på Musicon. Foto: Kristina F. Jørgensen

Bilde 55. Musicon. Foto. Kristina F. Jørgensen.

Bilde 56. Sanitære fasilitieter på Musicon. Foto: Kristina F. Jørgensen

Bilde 57. Oversiktskart over fasiliteter på området. Foto: Kristina F. Jørgensen

Green light for midtown – New york

New York har vendt blikket mot København for å lære om sykkelplanlegging og de har engasjert Gehl Architects til å lede prosjektet som omhandler humanistisk planlegging hvor mennesket står i sentrum fremfor bilen. Sykkelstier og gode byrom for mennesker var blant fokusområdene i prosjektet.

I 2009 startet et pilotprosjekt i New York initiert av New York City Departement of Transportation. Prosjektet forsøker å kartlegge og komme med forbedringer til mobilitet og trafikksikkerhet i New Yorks midtre by.

Metoden som ble brukt var at gjennom midlertidige aktiviteter og arealanvendelse eksperimenterte man med hva som var egnet i området og hvor sykkeltraseene skulle legges eller om man i det hele tatt skulle etablere dem. Sykkelstier ble malt på gatene som eksperiment og ved hjelp av enkle midler stengte man av deler av gater, malte flaten og satte ut caféborder og stoler. Her ble midlertidige aktiviteter brukt som en strategi for å forvandle en bilbasert by til en mer menneskeorientert by (Gehl Architects, 2010).

På konferansen "Humanistisk byplanlegging" i Oslo mai, 2011 presenterte Gehl Architects dette prosjektet som de kalte "Green Light for Midtown". Pilotprosjektet og de midlertidige installasjonene som testet ut ulike arealanvendelse har gitt New York en pekepinn på hva de kan gjøre for å forbedre bymiljøet og øke trafikksikkerheten og hvordan det skal gjøres.

Kommunen hadde rollen som kickstarter og som fasilitator, men de innhentet profesjonell kompetanse utenifra til å guide dem gjennom prosessen. I slike prosjekter har ikke de urbane pionerene en sentral rolle. De midletidige aktivitetene fungerte som en *impuls* til nye tiltak. Noen midlertidige aktiviteter ble etter hvert permanente som gjør at de også fungerte som en *konsolidering.*

Bilde 58. Testing for lokalisering av sykkelsti. Gehl Architects, Green light for midtown evalutation, 2010: 28)

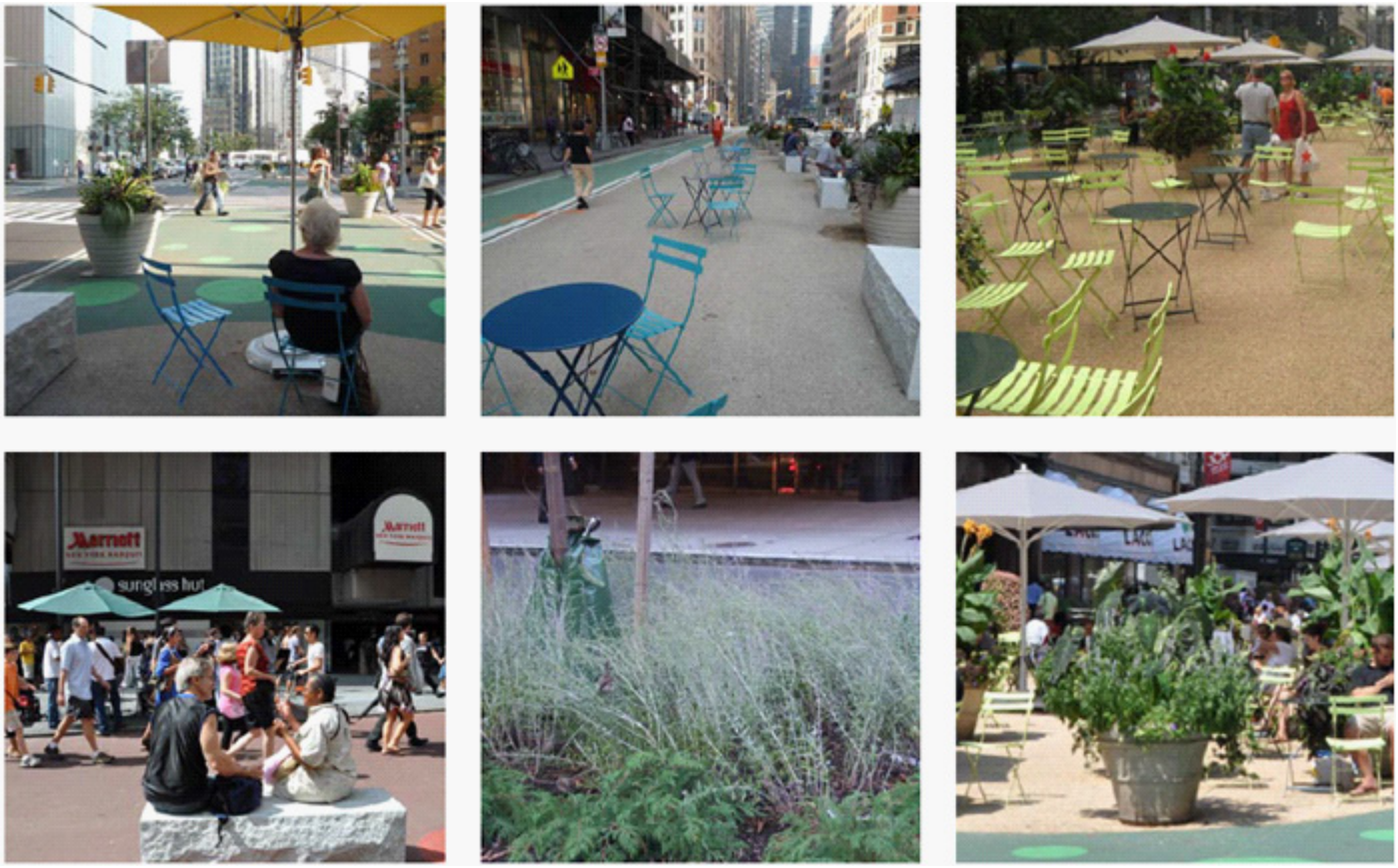

Bilde 59 (Gehl Architects, Green light for midtown evalutation 2010: 6)

Bilde 60. Pearl street triangle plaza, DUMBO Brooklyn. Før og etter.
(Gehl Architects,DOT, 2010:38)

NSDM – Amsterdam

NSDM Wherft er en tidligere skipsfabrikk i Amsterdam og har siden 2002 blitt Amsterdams største workshop. Inne i den 20 000 m^2 gamle hall har en rekke kreative aktører etablert seg i ulike perioder og innholdet i hallen er i kontinuerlig endring. Boder og atelier med ulikt innhold, en skatepart, leiligheter, gallerier, dans- og musikkarrangementer er noen av de mange aktivitetene som foregår der.

Området styres av organisasjonen Kinetisch Noord, som vandt et konkurranseforslag hvor oppgaven besto av å strukturere området i tematiske soneinndelinger. Vinnerprisen var muligheten til å styre området i 10 år. Selve organisasjonen består av kunstnere, arkitekter og folk fra kunstnerverden og organisasjonen fungerer som et bindeledd mellom kommunen og leietakere.

Det var kommunen som utlyste konkurransen og på den måten kan man si at det er de som kickstartet utviklingen i området, men kommunen har en svakere rolle enn på Musicon i Roskilde i og med at de overlater styringen til en separat organisasjon. Ulike fond har bidratt med økonomisk støtte til prosjektene i NSMD. I Amsterdam har man satset stort på de kreative aktører som en viktig rolle i byutvikling. Mellom årene 2000 – 2006 investerte fondet 41 millioner euro i ulike kreative prosjekter i den indre by i Amsterdam. Det resulterte i subsidier til ca. 2000 workshops og 1000 jobber i den kreative bransje (Overmeyer et al., 2007)

NSDM har blitt et prestigeprosjekt for byen og også tiltrukket seg andre store kreative virksomheter slik som hovedkontoret til MTV, som igjen er en magnet for andre virksomheter. Det var altså kommunens initiativ som kickstartet utviklingen, dog gjennom de *urbane pionerene* som skapte den første aktivitet på området.

PLUG N PLAY – København

PLUG N PLAY er et midlertidig idrettsområde som skal fungere som testlaboriatorium for kultur og fritidsaktiviteter i byens rom. Hensikten med konseptet er at PLUG N PLAY skal fungere som en bylivsgenerator for å skape liv i området før bydelen står ferdigstilt. Området er 25 000 kvadratmeter stort og har beliggenhet i Ørestad Syd som utgjør et område i København. PLYG N PLAY ligger i et byggefelt som inngår som en del av byens kommende byutvikling, men i en midlertidig periode på minst fem år har By & Havn avsatt arealet til testområde.

De midlertidige fasiliteter kan justeres i forhold til byens utvikling. På området kan man utøve parkour, speedskating, bmxkjøring på bane, fotball, beachvollyball, streetbasket og man kan være hobbygartner og dyrke økologiske grønnsaker i de urbane hagene. Ulike foreninger representerer aktivitetene på PLUG N PLAY. Området blir brukt til familieutflukter, av skoler, ungdom og eldre og av fritidsinstitusjoner (orestad.dk).

Tilblivelsen av konseptet har vært basert på samarbeid mellom flere parter. By & Havn har samarbeidet med Dansk Idræts-Forbund København, Lokal-og Anlægsfonden, Københavns Kommune og ulike brukergrupper. Gjennom worksshops har man kartlagt behov og muligheter for å etablere en midlertidig aktivitetspark. Prioriteringer av hva slag type aktiviteter man skulle tilrettelegge for ble bestemt på bakgrunn av brukeroppslutning og økonomiske hensyn. Kulørte underlag skiller de ulike banene fra hverandre.

Bilde 61: PLUG N PLAY. mens vi bygger, (2011:1)

Aktivitetsparken er brukerdreven og foreninger har selv deltatt i utforming og fundraising. Foreningene har selv klart å finansiere 35 % av anlegget, som totalt kostet 15 millioner. By & Havn har finansiert det resterende beløp. By & Havn er et utviklingsselskap som primært jobber med utvikling av Københavns og Ørestads havnearealer. København Kommune eier 55 % og Staten eier 45 % av By & Havn (orestad.dk).

Det er utarbeidet en samarbeidsavtale med hver enkelt forening som forplikter foreningene til å ta seg av vedlikehold i det omfang det er mulig. Ytterligere skal foreningene minimum fire ganger i året arrangere offentlige arrangementer eller workshops. By & Havn stiller med rådighet av gratis fasiliteter for brukerne. Foreningene blir også tildelt en container hvor de kan oppbevare utstyr. Koordinering av aktivitetene skjer gjennom en hjemmeside hvor brukerne har adgang til en felles kalender og kan booke tid og andre interesserte kan se hvilke treningstilbud foreningene tilbyr.

Gjennom en slik aktivisering av området før bydelen er bygget blir området satt på Københavnernes mentale bykart og de opplever et område som spennende og opplevelsesrikt som før ikke streifet tankene deres. Det temporære byrommet og de midlertidige aktiviteter kan ses som *impulser* til permanente tiltak. En mulig utvikling er også at deler av arealanvendelsen blir permanent *(konsolidering)* eller at noen av de midlertidige tiltakene kan forekomme i s*ameksistens* med det permanente.

Bilde 62: PLUG N PLAY. Parkour. www.orestad.dk

Bilde 63: PLUG N PLAY. BMX sykling. www.orestad.dk

Bilde 64: PLUG N PLAY. Området. www.orestads.dk

Bilde 65: PLUG N PLAY. Speedskating. www.orestad.dk

Bilde 66: PLUG N PLAY. Urbane hager.www.orestad.dk

Refshaleøen – København

Refshaleøen er en halvøy i København Kommune og er en gammel industrigrunn for skipsverftsindustri. Halvøya har en størrelse på 525 000m^2 og består av mange gamle lagerhaller tilbake fra produksjonstiden.

Området eies i dag av Refshaleøens Eiendomsselskap AS som har en visjon om å utvikle området til Københavns kreative bydel. I Københavns Kommuneplan (2009) er Refshaleøen utpekt som potensialområde, det betyr at området i utgangspunktet først skal utvikles etter 12 år. I mellomtiden åpner kommunen for midlertidig arealanvendelse på Refshaleøen og eiendomsselskapet ønsker også å anvende midlertidige aktiviteter og arealanvendelse som strategi. Det temporære skal bidra til å skape liv og legge rammene for andre kreative virksomheter som gallerier, rekreasjonsområder, restauranter og lignende. På et mer overordnet nivå er formålet at satsning på kreative virksomheter på Refshaleøen skal bidra til å skape økonomisk vekst i København (Jensen, 2010).

Refshaleøen inneholder per i dag en rekke kreative virksomheter og utdanningsinstitusjoner. Blant disse kan man nevne Kunstakademiets arkitektskole, kontorlandskap for arkitekter, mote og design, lagerhaller til loppemarked, TV og filmproduksjon, kunst, teater og eventhall for musikk, lyd og lys. På Refshaleøen legges det opp til at de midlertidige aktiviteter og fremtidens permanente bygg og arealanvendelse kan fungere i *sameksistens*. Grunneier er skeptisk til at man fjerner alle aktivitetene som har tiltrukket og lokket beboere og næringslivet til å etablere seg i området (Jensen, 2010).

Eiendomsselskapet er i stor grad selektive når det gjelder hvilke temporære aktiviteter som skal forekomme i området. Man går målrettet etter de aktiviteter som underbygger visjonen om å bli Københavns kreative bydel og det gis gjerne økonomisk støtte til slike aktører. De midlertidige aktiviteter styres gjennom leiekontrakter mellom eiendomsselskapet og de enkelte aktører (Jensen, 2010).

Bilde 67: Loppemarked på Refshaleøen. Underskog.no

Bilde 68: Strandbar på Refshaleøen. Foto: Polfoto. www.24.dk

Bilde 69: Flyfoto, Refshaleøen. www.kulturhavn.dk

Bilde 70: Innendørs beachvolly, Refshaleøen. Foto: Esben Hardt, Politikken.dk

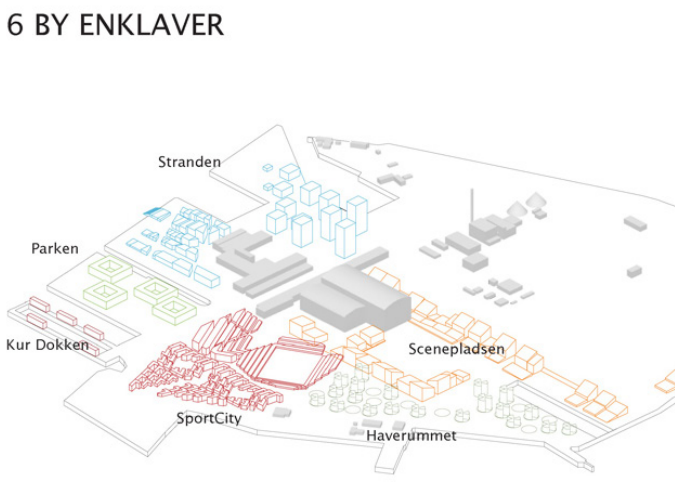

Bilde 71: Tematisk soneinndeling, Refshaleøen. Foto: act-a.dk/urban-design/eventcity

Kapittel III

Som det fremgår av eksemplene belyst i tidligere avsnitt avviker denne form for byutvikling i stor grad fra tradisjonell planlegging. Metoden kan virke mer flytende ut i fra hvem som er initiativtaker til dannelsen av temporære byrom. Bakgrunnen for fenomenet er tidligere begrunnet med overgang fra industri til vitenssamfunn, globalisering, økt fokus på kulturplanlegging og de kreatives roller i byutvikling.

Midlertidighet i planleggingen har blitt et bypolitisk satsningsfelt. For å øke forståelsen ytterligere for *hvorfor* vi ser "nye" tendenser innen planlegging er det nødvendig å se nærmere på elementer som bypolitikk, nettverksstyring og planleggingsrollen. Disse er avgjørende faktorer hvor hvordan planprosesser foregår og hvordan man muliggjør en strategisk satsning på midlertidighet i byplanlegging. Plan og bygningsloven legger føringer for hva som er pålagt, mulig og umulig innenfor planfeltet. Hvordan denne håndterer temporære byrom er derfor også et viktig tema. I dette avsnittet vil det bli redegjort for overordnet trender innen samfunnsutviklingen som kan ha konsekvenser for hvordan og hvorfor vi tilrettelegger for temporære byrom.

Strategisk bruk av midlertidighet–i tre epoker

Setter man midlertidighet inn i nyere historie kan aktiv bruk av midlertidige aktiviteter og arealanvendelse grovt sett deles inn i tre epoker. Midlertidige aktiviteter og arealandendelse foregår i bunn og grunn hele tiden døgnet rundt, men fokuset her er de temporære byrom som av bestemte årsaker har oppstått som et viktig element i byutviklingssammenheng.

50–tallet

På 1950-tallet var det Situasjonistene Internationalen (SI) i Frankrike som ønsket å gjøre opprør mot det kapitalistiske samfunnet og hvordan de mente det strukturerte og dominerte kulturen. Ett av deres ønsker var at byrommenes innhold og funksjon kunne endres i perioder og at midlertidige aktiviteter kunne eksistere i sameksistens med det permanente. Produksjon av byrom så Situasjonistene som et resultat av sosiale aktiviteter (Haydn et al., 2006).

Tidlig 90–tallet

Etter murens fall i Berlin opplevde byen et tilbakefall i befolkningstallet og arbeidsløsheten økte. Mange bygg sto uten anvendelse og uten økonomisk avkastning til eierne. Det medførte at grunneiere leide ut arealer til en symbolsk verdi eller fraskrev seg byggene til staten. De ledige arealene ble benyttet av de "urbane pionerene " som ofte bedrev kreative aktiviteter hvilket førte til liv i området.

Dette er den klassiske versjon av midlertidige aktiviteter som er knyttet til gentrifiseringsprosesser. Aktørene bak de midlertidige aktivitetene tiltrekkes av lav husleie og funksjonstomme områder. Deres tilstedeværelse i området tiltrekker andre besøkende som oppdager at det finnes alternative måter å bruke området på. På den måten bidrar aktivitetene til å endre folks oppfatning av området i en positiv retning, f. eks fra ukjent industriområde til et potensialområde for

byfornyelse. Dette kan føre til økt investorinteresse samt en økning i eiendomsprisene (Hausenberg, 2008). Høy husleie utfordrer kunstnere og andre kreative aktører til å forbli i området da dette er en gruppe som ofte rår over begrensede økonomiske midler. Kjennetegnet fra midlertidig arealanvendelse som oppsto i Berlin tidlig på 90-tallet er at aktivitetene oppstår spontant ved at kreative "okkuperer" områder som ellers står tomme.

2000–tallet til i dag

I dag har midlertidige aktiviteter og arealanvendelse fått en betydelig mer kommersiell hensikt. Kommune og grunneiere ser det som et strategisk virkemiddel til å sette fokus på "døde" områder. Det er en måte å øke attraktiviteten og dermed eiendomsverdien. Videre har kultur blitt et omdreiningspunkt i byutvikling og midlertidige aktiviteter kan ses som en del av helheten i arbeidet mot status som en "kreativ" by. Vender man blikket mot Europa har midlertidighet som strategi også fått en større betydning i bypolitikken. Årsaken til det er nettopp de mange fordeler de midlertidige aktiviteter kan ha i byutvikling.

Det økende fokus på temporær arealanvendelse og midlertidighet som strategi i byutvikling må ses som et resultat av samfunnsutviklingen. Nye former for byliv, innflytelse, makt og økonomiske realiteter har ført til nye organiseringsformer og nye måter å se bylandskapet på (Aspen, 2005). På grunn av at byer må posisjonere seg i en global kontekst, men også leve opp til krav om stadig mer demokratiske samfunn danner det seg nye former for byutvikling. Temporære byrom kan ses som et resultat av dette. Temporære byrom inneholder ofte kultur (i bred forstand)og kan ses som et økonomisk virkemiddel. På den annen side kan de være en måte å øke medvirkningen på siden innbyggere selv er med til å forme området før det står ferdigstilt.

Fra Keynesiansk til nyliberalistisk bypolitikk

Etter kollapsen av den Keynesianske velferdsstaten på slutten av 80-tallet oppstod nye former for økonomisk strukturerende systemer. Nyliberale ideologier vokste frem for å stabilisere det økonomiske systemet som var preget av usikkerhet og ubalanse etter den økonomiske krisen på 70-tallet (Aspen, 2005).

Byer måles idag jevnlig opp mot hverandre ut i fra økonomiske parametre og innbyggernes livskvalitet. For eksempel utgis det årlig målinger som hierarkisk rangerer byer og land etter *"verdens rikeste"*, og *"verdens beste by å bo i"*. Globaliseringen har bla. ført til styringsformer som preges av en neoliberal ideologi. Det vesentlige i neoliberalismen er troen på et åpent, konkurransedyktig og uregulert marked som er fri for all form for statlig innblanding (Brenner, 2002). Det kan tolkes slik at med neoliberalismen oppstod det også en radikal endring i hvordan den offentlige sektor ble organisert og hvordan planleggernes roller og rammer for handling ble endret. Reformen det refereres til er New Public Management (NPM). Essensen i NPM er at måten å øke effektivitet og måloppnåelse på er gjennom privatisering, dvs. gjennom delegering av offentlig tjenester til det private.

Nettverksstyring

For å kunne takle byers økende kompleksitet og fragmentering kreves det styringsformer som kan håndtere disse utfordringene. Ingen enkeltaktør sitter med all viten, overblikk og ressurser som skal til for å styre byen. Derfor har det oppstått en rekke ulike nettverksorganisasjoner som samler ressursene kunnskap, penger og legitimitet og derigjennom skaper en synergieffekt på tvers av offentlige og offentlig og private organisasjoner. (Sehestad, 2003). Nettverkene kan både være formelle og uformelle.

I flere av eksemplene som har blitt presentert i rapporten har tilblivelsen av de temporære byrommene vært et resultat av styring gjennom nettverk. Musicon, Køge, Bjørvika, NSDM, PLUG N PLAY og Refshaleøen er alle eksempler hvorpå nettverkene mellom kommunen, grunneiere, innbyggere og aktører som bedriver de temporære aktivitetene spiller en avgjørende rolle. Nettverk er også viktig for å spre ryktet til andre potensielle midlertidige brukere (Haydn et al., 2006).

Partnerskapsavtaler mellom det private og det offentlige er også et virkemiddel som i økende grad tas i bruk i byutviklingsprosjekter. Kommuner er økonomisk avhengig av private investorer for å få gjennomført større prosjekter grunnet svak kommuneøkonomi. Det kan være en oppfordring å utvide bruken av partnerskapsavtaler med de mindre initiativene fordi slike aktører også kan ses på som investorer og de kan ha positive ringvirkninger på lokalmiljøet (Haydn et al., 2006).

Kommunikativ planlegging

Motsvaret til den nyliberale tankegangen er kommunikativ planlegging. Denne planleggingsformen innebærer høyt fokus på konsensus, medvirkning, åpenhet i prosessen og at alle aktører har lik mulighet til å delta uavhengig av sosial bakgrunn og økonomisk status. Hvorvidt dette er reelt i dagens planleggingspraksis vil ikke bli diskutert i denne sammenheng. Fokus på medvirkning fremgår også av Plan og bygningsloven av 2008, § 5-1 første ledd som pålegger enhver som fremmer planforslag å legge til rette for medvirkning. Kommunen skal påse at dette forekommer ut i fra kravene som er stilt i Plan og bygningsloven.

Medvirkning er generelt et mye omdiskutert tema i planlegging og det jobbes kontinuerlig med å finne nye metoder som kan bidra til økt medvirkning og inkludering i byutviklingsprosjekter. Som tidligere nevnt kan temporære byrom være et ledd i å demokratisere planprosessen fordi de kan fungere som testlaboratorium og være en indikator for politikere om hva som er ønskelig i området blant lokalbefolkningen. Politikere og planleggere kan legge rammene for området, men gjennom temporær bruk invitere til at lokalbefolkningen kan bidra med innholdet i byrommet før noe mer permanent er vedtatt eller igangsatt.

Planleggerrollen

Økt bruk av nettversstyring og overgangen fra government til governance har ført til endringer i planleggerrollen. Tidligere var den generelle oppfatningen at en byplanlegger var i besittelse av tilstrekkelig viten om hva som var best for byen og hvordan den skulle formes. Dette var den rasjonelle oppfatning innen planlegging som var resultatorientert og hvor det fysiske produkt sto i sentrum. Resultater har fortsatt høy prioritet i dagens planpraksis, men planprosessen har fått mer fokus. Dialog mellom nettverksdeltakerne har til formål å skape konsensus mellom aktørene. Planleggerrollen har også endret seg til å være mer koordinerende og rådgivende (Sehestad, 2003).

I praksis kan ulike planleggerroller inntas i ulike prosjekter og på ulike stadier av samme prosjekt. Dermed vil mange oppfatte planleggerrollen som både en faglig utviklingskonsulent, en markedsplanlegger og en prosessplanlegger. Den faglige utviklingskonsulent besitter sterk faglig kompetanse og derfor har en del makt. En markedsplanlegger har som hovedoppgave å skape tillitsfulle relasjoner mellom private aktører og kommunen og en prosessplanlegger skal fasilitere prosessen, samt sørge for at alle blir hørt og deltar i beslutningsprosessen (Sehestad, 2003). En strategisk satsning på temporære byrom krever at planleggere er gode nettverksbyggere og gode til å fasilitere prosessene.

Slik utviklingen har blitt i dag hvor de temporære byrom har fått en mer kommersiell betydning kreves en viss form for styring eller tilretteleggelse. I eksemplene som er nevnt i rapporten er de store prosjektene som Carlsberg, Bjørvika, Larvik, Musicon, New York, PLUG N PLAY og Refshaleøen styrt rimelig stramt med tanke på gjennomføring av de temporære byrommene. Grunneiere og kommunen er likevel helt avhengig av aktører som kan sette liv i området og derfor er nettverkene og evnen til å koordinere dette en avgjørende faktor for suksess.

Byrommets rolle i byutvikling

Gode byrom står på like linje med gode trafikale løsninger og gode boligområder. Byrom spiller en sentral rolle i byutvikling og er på mange måter blitt et statussymbol og konkurranseområde i en nasjonal og internasjonal sammenheng. Årlig måles byrom opp mot hverandre og det kåres en vinner av et godt og velfungerende byrom. Et eksempel på dette er den årlige utdelingen av Statens Bymiljøpris i Norge. Nye utbyggingsprosjekter som ikke klarer å lage attraktive byrom som bidrar til liv i område anses ofte som mislykket.

”Hjemmet” er ikke lenger bare innenfor husets fire vegger. ”Hjemme” er også nærmiljøet. Trivsel må derfor ses utenfor husets fire vegger. Omgivelsene våre står i fokus og gode byrom som er egnet for rekreasjon er viktig i bysammenheng. Litt forenklet kan dette ses i sammenheng med økt fokus på den menneskelige dimensjon i byer og miljøperspektivet i form av bærekraftig byutvikling.

Hverdagslivet er også forandret gjennom tiden. Mens man før i tiden tilbrakte store deler av dagen inne som husmor eller på jordet eller fabrikken som mann tilbringer alle i ulik alder mer tid ute i det offentlige rom. Byrommenes rolle har vokst

i takt med økende urbanisering. Jo tettere vi bor, desto mer fokus har vi på kvaliteten av rommene i mellom oss.

Byrommene bør ikke tenkes isolert i byplanleggingen fordi innholdet og deres funksjon har en stor innvirkning på samfunnet. Byrom kan brukes som et middel for å oppnå et mål og de kan være et mål i seg selv.

Margaret Crawford er opptatt av det hun kaller "everyday urbanism" eller "hverdagslivets urbanisme". Med dette begrepet referer hun til uterommene i boligområder, rommene man passerer til og fra jobb, der man oppholder seg i forbindelse med jobb, samt rommene rundt institusjoner som skoler og barnehager. I kontrast til planlegging på storskalanivå er "hverdagslivets urbanisme" spesifikk heller enn normativ og Crawford mener at heterogenitet ikke skal være en fiende eller motstander, men et mål i seg selv (Haydn et al., 2006). Temporære byrom kan være en del av strategien for å forbedre hverdagslivets byrom. Selv om de er "kortvarige", kan de ha langvarige positive effekter på et område. For eksempel kortvarige kulturelle inkluderingsprosjekter i Groruddalen kan bidra til å skape langvarige positive effekter på det sosiale plan.

Byrommet har en flerfunksjonell rolle. Det er i byrommet vi møter det spennende og det fremmende og det er der det oppstår interaksjon mellom mennesker. I boken "Byer for mennesker" av Jan Gehl (2010) har byrommene en sentral rolle når det gjelder å skape levende, trygge, spennende, sunne og bærekraftige byer. Temporære byrom passer inn som strategi for å oppnå alle disse faktorene. Ved å bruke midlertidige aktiviteter og arealanvendelse kan man skape liv i områder som tidligere lå øde. Temporære byrom kan bidra til å skape spennende byrom nettopp fordi det er temporært eller fordi det er noe nytt. Aktivering av områder kan også ha en preventiv effekt på kriminalitet som ofte forekommer på øde/ubrukte områder. Temporære byrom kan ytterligere brukes som et middel til å skape forbindelse mellom områder som ellers fremstår som separate.

Temporæres byrom kan også ha rollen som testlaboratorium. Med det menes at man kan teste ut områdets potensialer og hva som fungerer og ikke fungerer. Eksempler på dette er Torggata i Oslo, PLUG N PLAY i København og Greenlight for midtown i New York. Temporære byrom kan føre til mer vellykkede permanente prosjekter fordi man på forhånd vet hva som fungerer før det permanente bygges.

Videre er byrommet er en arena for ytring. Her har innbyggerne mulighet til å uttrykke seg om omtrent hva det skulle være. Det kan f. eks være i form av protester som reaksjon på politiske saker, informasjonsformidling eller kunstnerisk formidling. Byrommene er sentrale plasser for demokratiske handlinger herunder også i form av medvirkning.

Det finnes ikke en fasit på hva som er det beste/rette byrom selv om planleggere lager normer for hva gode byrom bør inneholde. Byen er variert og trenger variasjon og derfor varierte byrom. Alle byrom trenger ikke tenkes som noe stabilt og fast etablert en gang for alle. Det er viktig at noen byrom er det fordi vi på mange måter er avhengige av de lokale og stedsbundne lokaliteter, men på den annen side kan byrom også ses som

prosessuelle hvor de aktivt inngår som en del av en større byutviklingsprosess. Tullinløkka, skateparken på Vestbanen, Torggata, Greenlight for midtown (New York), Musicon, Sukkerbiten, MS Innvik og Carlsberg er eksempler hvor de temporære byrommene inngår som en aktiv del av en større byutviklingsprosess.

Byrom spiller altså en helt sentral rolle i bysammenheng fordi tilrettelegging for møte mellom mennesker kan gi både sosiale og økonomiske effekter. Denne rapporten fokuserer hovedsakelig på temporære byrom, men temporær bruk av tomme bygninger kan bidra til en rekke av de samme positive utfallene som temporære byrom. Byrom og bygninger bør heller ikke tenkes isolert fordi de kan ha en vekselvirkende effekt på hverandre.

Hvordan håndterer Plan og bygningsloven midlertidige tiltak?

Det temporære og spontane kan utfordres av lovverket. Å oppføre tiltak som strider med gjeldende regulering kan i noen tilfeller være problematisk. Spørsmål om hvordan Plan og bygningsloven av 2008 håndterer reguleringsplaners virkning på midlertidige tiltak vil bli drøftet i det følgende avsnitt.

Av forarbeidet til Plan og bygningsloven – byggesaksdelen (Ot.prp. nr. 45 2007-2008) fremgår det at midlertidige tiltak som plasseres for mer enn to år må anses for permanente. Med *tiltak* menes oppføring, riving, endring, herunder fasadeendringer, endret bruk og andre tiltak knyttet til bygninger, konstruksjoner og anlegg, samt terrenginngrep og opprettelse av eiendom. Annen virksomhet og endring av arealbruk som vil være i strid med arealformål, planbestemmelser og hensynssoner regnes også som tiltak jf. § 1-6 i Plan og bygningsloven.

Hovedparagrafen som regulerer midlertidige bygninger, konstruksjoner og anlegg i Plan og bygningsloven av 2008 er § 30-5. Av denne fremgår det at midlertidige bygninger, konstruksjoner og anlegg ikke må plasseres slik at det er til hinder for allmenn ferdsel eller friluftsliv, eller på annen måte fører til vesentlige ulempe for omgivelsene. Videre kan departementet gi forskrift om midlertidige bygninger, konstruksjoner og anlegg. Dermed legges det opp til en konkret vurdering av hvorvidt det midlertidige tiltaket fører til vesentlig ulempe for omgivelsene eller ikke. Det er hensiktsmessig at denne bestemmelsen er generelt utformet

fordi det ellers er en fare for at bestemmelsen vil oppfattes slik at hensyn som ikke er nevnt i ordlyden ikke kan være en del av kommunens grunnlag for å avslå plassering av tiltaket (Ot. prp.nr.45 2007-2008 s. 250). § 30-5 er i praksis dermed hjemmelen for å si nei til oppføring av midlertidige tiltak ut i fra en vurdering av tiltakets ringvirkninger. Hvorvidt det midlertidige tiltaket er lett å reversere vil være en viktig faktor for om tiltaket tillates eller ikke.

En videre utdypning av midlertidig oppføring av tiltak i forhold til virkninger av arealplaner forekommer i Ot.prp. nr. 45 (2007-2008). Av denne fremgår det at innretninger som skal plasseres for inntil to år ikke skal kunne nektes med grunnlag i planen med mindre planen eksplisitt forbyr tiltaket. Dog begrenses dette dersom plassering av innretninger hindrer gjennomføring av kommuneplanens arealdel eller en reguleringsplan. Gjennomføring av en arealplan vil som regel gå over en viss tid, derfor skal det normalt mye til før de midlertidige innretningene vil hindre gjennomføring av en plan. I slike tilefeller må det også foretas en konkret vurdering av tiltakets virkninger og vurderingen bør forankres i pbl § 30-5. Vurdering om hvorvidt tiltaket har en *vesentlig* ulempe på omgivelsene og om tiltaket er til *hinder* for gjennomføring av kommuneplanens arealdel og/eller reguleringsplaner spiller altså en avgjørende rolle for godkjenning av de midlertidige installasjoner. Midlertidige og flyttbare tiltak som skal stå i kort tid vil ikke være i strid med planer med mindre det er gitt planbestemmelser etter §§ 11-9 nr. 6 eller 12-7 som begrenser eller forbyr tiltaket. Forbudene mot spesifiserte midlertidige tiltak kan skrives inn i reguleringsbestemmelsene (Ot.prp.nr.45 2007-2008 s. 250).

Regler om brannkrav, avstandskrav, tilgjengelighet, miljøforhold og arkitektonisk utforming gjelder i utgangspunktet også for de midlertidige innretningene (Ot.prp.nr.45 2007-2008 s. 250). Dersom det midlertidige tiltaket skulle være i strid med kravene fastsatt i loven og forarbeidet har kommunen mulighet til å gi dispensasjon til tiltaket dersom de mener det er hensiktsmessig. Dispensasjon fra krav om universell utforming kan f. eks være aktuelt dersom det vil hindre oppføring av et temporært byrom fordi de temporære installasjonene ikke er gjennomførbare i forhold til universell utforming.

Når det gjelder forbud mot tiltak mv. langs sjø og vassdrag jf. § 1-8 i plan og bygningsloven, fanges midlertidige konstruksjoner og anlegg ikke opp av forbudet i denne bestemmelsen (Ot.prp.nr.32 2007-2008 s. 175).

Konklusjonen er dermed at reguleringsplaner *ikke* har bindende virkning på midlertidige tiltak som oppføres i inntil to år når følgende kriterier er oppfylt:

- De midlertidige aktivitetene ikke er til vesentlig ulempe for omgivelsene.
- De midlertidige aktivitetene ikke vanskeliggjør gjennomføring av kommuneplanens arealdel og/eller regulerings- og bebyggelsesplan.
- Når planen ikke selv utrykkelig forbyr tiltakene.

Det kan dermed gis tillatelse uten av det i tillegg må gjennomføres en dispensasjonsvurdering etter kap. 19 i Plan og bygningsloven.

Når kreves det søknad og tillatelse for etablering av midlertidige tiltak?

Av § 20-1 bokstav a-m fremgår det hvilke tiltak som krever søknad eller tillatelse. Plassering av midlertidige bygninger, konstruksjoner eller anlegg må ikke utføres uten at søknad, og eventuelt søknad om dispensasjon, som i utgangspunktet er sendt til kommunen på forhånd og kommunen deretter har gitt tillatelse jf. § 20-1 bokstav j).

Dersom en midlertidig bygning, konstruksjon eller anlegg ikke skal plasseres for et tidsrom lengre enn to år kan likevel tiltakshaver selv foreta oppføringen, men tiltaket krever fortsatt en søknad og tillatelse jf. § 20-2 bokstav c). Ved særlig kompliserte eller risikofylte konstruksjoner kan kommunen kreve at tiltakshaver bruker tilstrekkelig fagkompetanse til oppførelsen av konstruksjonen (Ot.prp.nr 45 2007-2008 s.249).

Dersom tiltaket er i samsvar med planen kreves ikke nødvendigvis en søknad og tillatelse. Dette gjelder blant annet for mindre tiltak i eksisterende byggverk jf. § 20-3 bokstav c), mindre tiltak utendørs jf. § 20-3 d) og andre tiltak som kommunen finner grunn til å frita fra søknadsplikten. I henhold til § 20-3 tredje ledd er tillatelse heller ikke nødvendig for tiltak som ikke skal stå oppført lenger enn to måneder jf. § 20-1 første ledd bokstav j). Hva som defineres som "mindre tiltak" kan fremstå som utydelig derfor gir departementet forskrift om dette.

Nabovarsel

Det er ikke krav til nabovarsel ved plassering av mindre tiltak eller ved plassering av tiltak i inntil to måneder. Reglene for nabovarsel vil gjelde for tiltak som er søknadspliktige fordi de har en varighet som er lengre enn to måneder (Ot.prp.nr 45 2007-2008 s.249).

Videre fremgår det av forarbeidet at nabohensyn vil tillegges begrenset vekt ved plassering av midlertidige tiltak og det skal generelt mer til før nabovarsel for gjennomslag. Det åpnes for å gjøre unntak fra nabovarsel i den enkelte sak der søker kan fritas fra å varsle naboene når deres interesser ikke eller i liten grad berøres av den aktuelle konstruksjonen. Dette skaper til dels mer fleksible løsninger. For større innredninger som skal bli stående i inntil to år skal naboer ha anledning til å gi merknader (Ot.prp.nr 45 2007-2008 s.249).

Kapittel IV

Hvordan jobber medlemsbyene av Framtidens byer med midlertidighet i byutvikling?

I tillegg til å tenke innovativt og fremtidig innen miljø er det også viktig som en "fremtidens by" å tenke innovativt når det gjelder planleggingsprosess og metode. Det var derfor interessant å gjennomføre en liten undersøkelse blant medlemsbyene i Framtidens byer for å undersøke om de kjenner til "midlertidighet" som et strategisk virkemiddel i byutvikling og i så fall om det blir brukt og hvordan. En kort e-post ble sendt til kontaktpersonene i Framtidens byer hvor jeg spurte om i hvilken grad strategien forekom i byene og om det var noe man jobbet med.

Av 12 spurte fikk jeg svar fra 7. Oslo er ikke tatt med i denne undersøkelsen fordi Oslo er beskrevet med en rekke eksempler tidligere i rapporten. Mangel på tilbakemelding kan være et signal om at det ikke er noe man kjenner til eller at man ikke jobber strategisk med det. Svarene jeg fikk fra de ulike kommunene er presentert i dette kapittel.

Trondheim

I 2007 gjennomførte man et kunstprosjekt i Trondheim med navnet Generator. Ni temporære kunstprosjekter fant sted i Trondheims offentlige rom og disse hadde til hensikt å undersøke alternative strategier for kunst i det offentlige rom (Generator, 2007). På den måten blir de temporære byrommene et ytringsrom og et slags testlaboratoruim som skulle utfordre den norske offentlig finansierte utsmykkingsordningen. Prosjektet skulle også sette søkelys på byens randsoner.

Trondheim Kommune ønsker å bruke temporær kunst som en måte å utforske byens uterom. Det jobbes for tiden med å lage en plass på Brattøra som skal være en permanent arena for temporær kunst og arkitekturinstallasjoner. I forbindelse med utvikling av bydelen Nyhavna vurderes også temporære prosjekter for å utforske områdets potensialer. Bestemte arealer vil evt. gjøre seg gjeldende for en slik type bruk.

Da Trondheim skulle bygge ut et parkeringshus under Finalebanen ble det satt krav om etablering av en midlertidig lekeplass i anleggsperioden. Denne lå på en tomt like inntil finalebanen. Studentsamfunnet i form av UKA arrangerer annethvert år temporære treinnstallasjoner i byen.

Bergen

I Bergen Kommune er det lite kunnskap om strategien. Det blir referert til julemarked, Sandvikafesten og markedsdager, men ingen bevisst satsning på strategien.

Kristiansand

Uttaler at de ikke har jobbet med midlertidighet som strategi i byutvikling. De nevner Tall-ship race som ble arrangert i fjor sommer og at arrangementet var vellykket og bidro til å skape oppmerksomhet på Havnearealet som skal transformeres til byområde.

Tromsø

Uttaler at de er kjent med utbredelsen av strategien i europeiske byer, men at de er lite opptatt av strategien i Tromsø. Kommunen har arealressurser som kunne vært egnet til slik bruk, men de har ikke fokusert på det. Kommunen begrunner den manglende interesse med at grunneiere ikke bringer dette inn for kommunen til avklaring og kommunen er ikke grunneiere av store områder.

Andre grunner som Tromsø kommune fremhever er at det er få områder som ligger brakk i sentrum, og de som gjør det er små. Noen brukes til utleie til privat parkering og gir inntjening til grunneiere.

Bærum

I Bærum ligger hovedfokus på byrom i Sandvika. Det har vært etablert noen arrangementer i form av sommerfest og julemarked hvor en rekke gater stenges og torg og plasser fylles med aktiviteter, boder og stands.

Kommunen har også lagd en midlertidig park av en sentral bro. Trafikken ble stengt i den ene retningen og parkeringsmulighetene ble fjernet. I stedet ble broen utsmykket med gress, benker og skulpturer. Tiltaket var opprinnelig et prøveprosjekt noen måneder, men ble politisk vedtatt til å stå i to år inntil rehabilitering av broen var ferdigstilt.

Bærum Kommune har vurdert midlertidighet og "alternativ bruk" av byrom som et strategisk virkemiddel, men påpeker at det krever ressurser i form av penger og ideer og at det derfor dessverre ikke har vært gjennomført i stor grad utover det som er nevnt.

Skien

I Planavdelingen i Skien jobbes det litt med bruk av midlertidighet som strategi for å vise mulighetene og potensialer for å få til spennende byrom og byfornyelse i Skien sentrum. Kulturavdelingen jobber med temporær kunst gjennom prosjektet Kunsterbyen Skien, som er et ledd i arbeidet mot å gjøre Skien til en levende kulturby. TEMPO Skien jobber også med temporær kunst i form av årlige utstillinger som skal vise nyskapende samtidskunst i offentlige rom. Siden 2008 har Skien jobbet aktivt med å koble sammen kunst og byrom og har årlige festivaler og stunts for å sette fokus på disse temaene. Skien kan vise til en rekke midlertidige arrangementer og installasjoner de siste årene som viser deres satsning på bruk av midlertidighet i byutvikling.

I 2008 ble det arrangert stunts under matfestivalen Mersmak. Man ønsket å skape begeistring rundt den nye matfestivalen samt å skape fokus på ny bruk av byrom. Byrommet ble forvandlet fra en P-plass til et folkerikt og levende byrom. Ønske om et permanent parkdrag oppstod og det ble i etterkant arrangert en arkitektkonkurranse for den nye Rådhusplassen hvor Dronninga Landskap vant.

Stunt Mamis: Bakgrunnen for arrangementet var å vise muligheten for at gårdsrom kan være byens særpreg. Arkitektene Sami Rintala, Dagur Eggertsen og Sverre Sondresen lanserte en idé hvor man dyrket frem ulike subkulturer i bygårdene som kunne være en impuls til nye ideer for bruk at bakgårdene i Skien. En temporær installasjon ble laget i forbindelse med et seminar om estetikk i 2008 hvor man skulle diskutere byfornyelse og behovet for opprustning av gamle bygårder. Prosjektet var grunnlaget for Mosaikk prosjektet som ble satt i gang senere.

I 2009 ble det utført et stunt i Skien sentrum hvor man brukte maling, gress og teater for å sette fokus på behovet for å tenke på barn i byen. Det ble laget sirkler av gress på Handelstorget av scenograf Silje Steinsvik.

I 2010 ble det laget en grønn "vegg" av bambus på Handelstorget, en hengende hage som bakteppe på Handelstorgets scene i Skien og Lundetangen Pub

fikk en bakgård som kunne brukes til idrettslige events og konserter. Den hengende hagen ble også brukt under den årlige matfestivalen Mersmak til arrangementet "Kokkekamp" hvor deltagerne ble invitert til aktiv bruk av den hengende hagen. De tre installasjonene var en del av byromsprosjektet Mosaikk som i korte trekk går ut på å gjenbruke gamle gårdsrom ved å gi dem et nytt preg og innhold slik at de gir noe mer tilbake til innbyggerne i Skien. Målet er å få en mosaikk av levende gårdsrom i Skien. Dette er mulig gjennom offentlig-privat samarbeid.

I 2011 og 2012 er det lagt opp til temporær kunst på Handelstorget i Skien. Næringslivet har gitt utrykk for at de ønsker å få flere barn og barnefamilier til Handelstorget og det er igangsatt et prosjekt som omhandler utsmykning for barn.

Skien bruker temporære arrangementer og installasjoner som kickstarter til utvikling (Mersmak), impuls til nye ideer for utvikling (Mamis) og næringslivet bruker det som strategi for å tiltrekke seg en bestemt kjøpegruppe.

Sarpsborg

Sarpsborg Kommune jobber for tiden med rullering av sentrumsplanen. I denne forbindelse har kommunen laget et arbeidsdokument som er offentlig tilgjengelig og som fungerer som et kommunikasjonsmiddel med innbyggerne. Dokumentet oppdateres månedlig. I arbeidsplanen legger Sarpsborg opp til at tomme uprogrammerte byrom bør kunne programmeres for barn og unge og de påpeker at det bør ses på midlertidighet som en strategi for å unngå brakke ustelte tomter. En videre utdypning av hvordan dette kan skje forekommer dog ikke.

Utover det legger ikke kommunen opp til midlertidig bruk. De fører en strategi hvor riving ikke skal godkjennes før rammesøknad for nytt prosjekt er godkjent. Noen av disse utbrukte tomter brukes i dag til parkering.

Oslo

I Oslo finnes det flere eksempler på at kommune og grunneiere ser det som hensiktmessig å bruke midlertidige tiltak i byrom som en del av en utviklingsstrategi. En rekke eksempler er belyst i rapporten.

Hvilke tendenser ser man?

Slik det fremgår av tilbakemeldingene er det tydelig at det er variert bruk av midlertidighet som strategi i byplanlegging i de gjeldende kommunene. Bergen, Kristiansand, Sarpsborg og Tromsø kjenner til fenomenet mer eller mindre, men det ikke er noe de jobber med bevisst. For de andre byene er temporær kunst den mest brukte strategien og formålet er å sette fokus på et bestemt område eller som kickstarter til endringsprosesser i byrommene. I samtlige kommuner var midlertidighet i byplanlegging ikke et kjent fenomen for kontaktpersonene i Framtidens byer og e-posten min ble videresendt til andre i Byplanavdelinger, Kulturavdelinger, byarkitekten og Grønn etat. Det peker i retning av at midlertidighet som strategi i byplanlegging hittil ikke har vært et satsningsområde på overordnet planleggingsnivå i Norge.

Kapittel V

Diskusjon

Fenomenet ”midlertidighet” i byplanlegging kan virke svevende og altomfattende. I dette kapittel vil det forekomme en diskusjon av hvilke realiteter strategien står overfor når det gjelder det bypolitiske satsningsfelt og hvorfor det temporære byrom kan gjøre en forskjell i byutvikling. Kapittelet avrundes med rapportens konklusjon

Midlertidig bruk som fenomen

Når man generaliserer et spesielt fenomen kan en rekke ulike spørsmål oppstå, som f. eks hva skiller midlertidig bruk med vanlig bruk? Hvis man ser byutvikling som en kontinuerlig syklus er ikke all bruk i og for seg midlertidig? Vi lever i et samfunn som står overfor raske endringer i måten vi lever på og hvordan vi bruker områder. Interim bruk er et av de fundamentale prinsippene i markedsøkonomien og bysyklusen blir dermed kortere og kortere. Kan midlertidighet av den grunn ses som et naturlig resultat av økt mobilitet og endring i måten vi bruker områder på og hvordan vi skifter ut det programmatiske innholdet?

Midlertidighet i byplanlegging og temporær urbanisme er vide begreper. Noe kan være midlertidig selv om det står oppført i årtier, mens små temporære byrom oppstår over natta når kafeer og restauranter setter ut bord og stoler. Temporær urbanisme kan også ses i sammenheng med krig og naturkatastrofer som medfører temporære landsbyer for folk på flukt enten fra krig eller ekstreme naturforhold. Tross denne allmenngjøring av begrepene har det i de senere år oppstått en strategisk tilnærming til fenomenet innen byutvikling både i Europa og USA.

For å bruke midlertidighet strategisk er det interessant å finne ut hvordan en byplanlegger eller innbygger oppfatter begrepet midlertidighet.

I forskningsprosjektet Urban Catalyst (2001-2003) fremgår midlertidig bruk i flere ulike varianter. Det kan fungere som stand-in mellom gammel og ny bruk, det kan være en impuls til ny utvikling, det kan være en parasitt som etablerer seg i nærheten av annen permanent bruk, det kan være den første aktiviteten på et område (pioner) eller det kan være en midlertidig arealanvendelse som blir permanent (konsolidering). Midlertidig bruk kan også forekomme ved at man ønsker å rette søkelyset mot et spesielt område eller gruppe, gi et område et nytt image eller fungere som et testlaboratorium for fremtidig bruk.

Den norske Plan og bygningsloven av 2008 definerer ”midlertidighet” som tiltak som har en varighet på inntil to år. For disse har ikke reguleringsplaner i utgangspunktet bindene virkning når tiltakene ikke er til vesentlig ulempe for omgivelsene, når tiltakene ikke vanskeliggjør gjennomføring av kommuneplanens arealdel og/eller reguleringsplaner og når planen ikke selv uttrykkelig forbyr tiltakene. At Plan og bygningsloven setter en grense på to år kan være problematisk i forhold til å utnytte et område før det står ferdigstilt siden mange utbyggingsprosjekter har en varighet lenger enn to år. Å begrense midlertidighet til en toårig levetid kan virke hemmende for kreative aktører som ønsker å ta

i bruk et område temporært. Det er ikke uvanlig at det gjerne tar både 5 og 10 år før bygging kan påbegynnes. Dermed kan en toårig begrensning medføre at aktuelle aktører heller oppsøker andre steder. På den annen side er kanskje to år nok tid fordi det midlertidige prosjektet ikke har en lenger levetid. Uten en lovregulert begrensning kan det også være vanskelig å unngå eller fjerne langvarig uønsket arealanvendelse.

Grunnet relativt liten strategisk satsning på midlertidighet i byplanlegging i Norge er det per dags dato vanskelig å si om gjeldende paragrafer i Plan og bygningsloven er til hinder for midlertidig bruk og arealanvendelse eller ikke. I utgangpunktet er den det ikke ikke tilfellet i henhold til § 30-5.

I tillegg til innføring av potensialområder i Danmark har Indenrigs- og socialministeriet utgitt en verktøykasse som de kaller "Mental byomdannelse" som skal fungere som en veileder til kommuner og private investorer om hvordan man kan bruke midlertidighet som et strategisk virkemiddel i byutvikling. Det er et signal om en betydelig sterkere satsning på strategien på et overordnet nivå enn det man hittil ser i Norge.

Midlertidige aktiviteter og arealanvendelse kan oppstå spontant eller gjennom at planleggere bevisst ønsker å bruke strategien til å utvikle et område. Når det oppstår spontant er det ofte de såkalte urbane pionerene som okkuperer områder som ellers står tomme. Når midlertidighet brukes som en bevisst strategi kan det ses i sammenheng med en ny planleggingsmetode som ikke bare ser byrom isolert eller avgrenset av fysiske barrierer, men som ser de temporære arealanvendelsene som "intelligente" byrom som gjennom å variere i intern programmering stimulerer til å oppdage nye måter å bruke byen på (Hayden et al, 2006).

Fenomenet ser ut til å ha endret seg over tid. Opprinnelig var de uplanlagte aktivitetene utført av kreative initiativtakere som okkuperte enten bygninger og områder som lå brakk som et resultat av overgangen fra industri til vitenssamfunn eller høy arbeidsløshet og utflytting fra byene.

Kultur har i dag fått en sentral rolle i byutvikling på lokalt, regionalt, nasjonalt og internasjonalt nivå. Det har oppstått en form for urbanitet hvor kultur er omdreiningspunktet for by- og regionsutvikling. Denne form for urbanitet kan ses i sammenheng med den kreative bølgen som preger bytutviklingsdebatten som Charles Landry og særlig Richard Florida har vært med på å etablere. Florida (2005) påpeker (litt forenklet sagt) viktigheten av tilstedeværelsen av den kreative klasse for å tiltrekke seg næringsvirksomheter og dermed skape økonomisk vekst. De temporære byrom som er eksemplifisert i rapporten er for det meste programmert til kunst og kulturelle formål. Som eksemplene viser er de temporære aktivitetene ofte initiert av kommunen eller private grunneiere. På den måten har de kreative og temporære byrom fått en kommersiell funksjon og de er ofte vel planlagt og styrt hvilket skiller seg fra fenomenets opprinnelse hvor det bar preg av spontanitet og frihet.

Bypolitikkens dualisme

Bypolitikk i Norden peker i retning av to spor hvor det ene er vekstorientert og det andre er velferdsorientert. For hele tiden å kunne posisjonere seg i et konkurranseorientert internasjonalt samfunn er bypolitikken nødt til å være vekstorientert. Dette resulterer i byutvikling som er preget av økonomiske forhandlinger og liten grad av demokratiske beslutninger. Den velferdsorienterte politikken setter innbyggerne i sentrum og forsøker i størst mulig grad å skape likhet mellom befolkningen.

Satt litt på spissen er velferdssamfunnet også blitt et konkurranseelement i et internasjonalt perspektiv hvor byer rangeres hierarkisk etter "verdens beste by og bo i" og hvem som har de "lykkeligste og smarteste" innbyggerne. Vekst og velferd følger i stor grad hverandre for uten god økonomi kan det være vanskelig å skape et godt velferdssystem og vise versa.

Temporære aktiviteter og arealanvendelse som virkemiddel i planleggingen av den "kreative" by kan tolkes som et resultat av en neoliberalistisk tankegang. Gjennom å øke områders attraktivitet vil byen gjøre seg mer konkurransedyktig med tanke på å tiltrekke seg næringslivet, innbyggere og turister. På den annen side muliggjør temporære byrom nærkontakt mellom byens innbyggere og byens utvikling hvilket kan ses som en mer demokratisk utviklingsmodell. Det kan være en form for "nærkontakt" som virkemidlene i den tradisjonelle planleggingspraksis ikke klarer å legge opp til i like stor grad (Larsen, 2007). Gjennom midlertidige aktiviteter inndrar man innbyggerne aktivt i utforming av byens rom og det kan ses som et strategisk virkemiddel i en medvirkningsprosess.

Eksemplet i Larvik hvor ordføreren i løpet av 48 timer etablerer en midlertidig park gjennom dugnadsarbeid blant innbyggere og villighet blant kompetente entreprenørfirmaer kan tolkes både som en vekst og en velferdsstrategi. Ser man på "stuntet" med vekstorienterte briller har det bidratt til å sette indre havn i Larvik på kartet. Byen og ordføreren har fått en del medieomtale og Larvik kan med tiden kanskje fungere som foregangsby. Kanskje andre byer etter hvert gjør som Larvik og lager midlertidige grønne oaser inntil fremtidig bygging kan påbegynne? I så fall er den midlertidige parken positiv for Larviks rykte som innovativ og byens mulighet til å posisjonere seg blant andre byer.

Ser man på det temporære tiltaket fra et velferdsperspektiv er det en folkelig handling. Gjennom enkle tiltak gir ordføreren en gave til byen som alle kan ha glede av. Parken har blitt et populært samlingssted for både unge og eldre. Det temporære byrom bidrar til å løfte kvaliteten på nærmiljøet i indre havn i Larvik hvilket har positive sosiale ringvirkninger for hele byen.

Makt, nettverk og temporære byrom

Mange av oss lever på toppen av Maslows behovspyramide og vi er blitt kravstore til hvor vi oppholder oss og hva vi anser som "god" form for urbanitet. Vi vil ha en trygg by, en hyggelig by og en spennende by. Som tidligere nevnt kan temporære byrom innebære alle disse elementene. I forhold til den trygge og den hyggelige by, har den spennende by ikke i like stor grad vært prioritert i norsk byutvikling i de siste årtier. Det kan imidlertid se ut som om denne tendensen er ved å snu i takt med økt satsning på kultur i byutvikling.

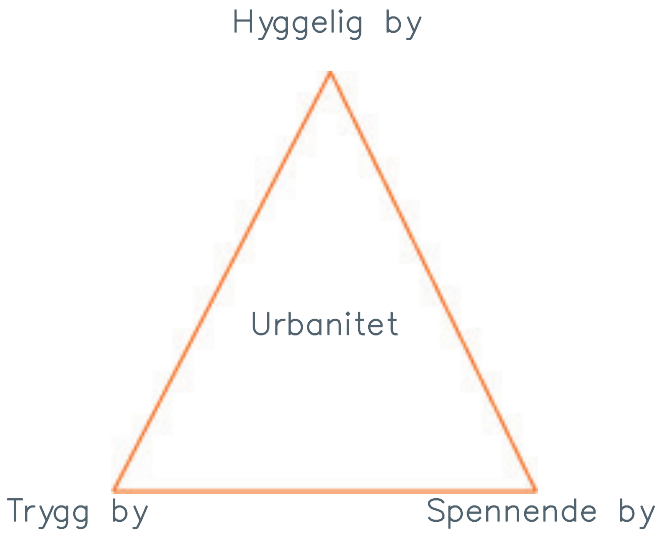

Figur 3. Inspirert av Grönlund (2007)

Det er i byrommene møtet med det fremmede oppstår og byrommene har en viktig rolle når det gjelder å skape diversitet i byen som Jane Jacobs er inne på allerede på 1960-tallet. Utfordringen for planleggere og politikere er dog å søge for at de kreative prosessene ikke blir for ekskluderende overfor hvem som får delta i nettverkene. I følge Florida (2005) er toleranse sammen med teknologi og talent viktige egenskaper for å skape økonomisk vekst. I en del av eksemplene i rapporten som Carlsberg og Musicon i Danmark og Bjørvika i Norge er de midlertidige aktivitetene forholdsvis stramt styrt og planleggerne som skal fasilitetere prosessen kan se ut til å være nokså selektive overfor hvem de kreative aktørene skal være. Selv om disse utviklingsprosessene på den annen side kan fremstå som relativt inkluderende spiller makt en betydelig rolle. Det samme gjelder byene i Framtidens byer som ble spurt om midlertidighet som strategi i byplanlegging. Av den korte undersøkelsen fremstår det som om det hovedsakelig er kommunene som legger opp til midlertidig bruk og det programmatiske innholdet i de temporære byrommene. Dog må det tas med i betraktningen at det kun er kommunene som er blitt spurt hvilket er en metodisk svakhet i rapporten fordi det kan bidra til et unyansert bilde av virkeligheten. Likevel tørr jeg påstå at makt kan skape mulighetsbetingelser for sosial handling i byens offentlige rom.

Hvorfor er temporære byrom og midlertidighet som strategi så viktig?

Som tidligere nevnt kan midlertidige aktiviteter ha en *sosiale* (aktivere lokalbefolkningen, nettverksdannende og medvirkning), *økonomiske* (branding, gentrifisering, tiltrekningskraft), *kulturelle* (ny stedsidentitet, rugekasse for kunst og kultur), *fysiske* (bindeledd mellom områder, testlaboratorium, skala) og *miljømessige* (gjenbruk av områder) *funksjoner.*

Temporære byrom er en kontrast til det funksjonelle og forutsigbare. Eksemplene med mobile hager i Berlin og midlertidig skatepark på Vestbanen i Oslo vitner om at nesten hvem som helst med en god idé kan gjennom temporære byrom skape et godt nærmiljø. Dette kan ses som en kontrast til den strammere styrte prosessen i Musicon, Carlsberg og Bjørvikautviklingen. Det viser derimot at temporære byrom kan brukes og oppstår på mange forskjellige måter.

I tillegg til å kunne skape en forbindelse mellom områder kan de temporære byrommene også bli en destinasjon i seg selv og tiltrekke folk til et område som før ikke var et aktuelt oppholdssted. Midlertidighet kan brukes på områder hvor den tradisjonelle planleggingen ellers kommer til kort. Pilotprosjekter hvor man gjennom midlertidige tiltak tester ut hva den beste permanente løsningen er kan gi bedre og mer forutsigbar planlegging fordi man i etterkant slipper å forandre resultatet.

For å kunne benytte seg av midlertidighet som et strategisk verktøy er fleksibilitet i planleggingen en nødvendighet. Det kreative og spontane må klare å inngå i synergi med et fleksibelt planapparat som muliggjør langvarige eksperimenter med hva midlertidighet kan bidra med i byutviklingen. NSDM er et godt eksempel på hvilke positive effekter fleksibilitet og tålmodighet kan ha for byutviklingen. Hadde man revet området og i stedet transformert det til et tradisjonelt Waterfrontsområde som er å finne verden over, er det ikke sikkert at hovedkvarteret til MTV ville valgt å lokalisere seg nettopp der. Næringslivet som i større grad ønsker å lokalisere seg i nærheten av kreative miljøer har fått øynene opp for hvilke positive effekter midlertidige aktiviteter og arealanvendelse kan ha.

Eiendomsmarkedet kan imidlertid by på utfordringer når det gjelder å legge til rette for temporære byrom fordi eiendomsmarkedet har innflytelse på hvordan byrommene utvikler seg. Utbyggingsavtaler mellom kommunen og private grunneiere om hvem som skal helt eller delvis bekoste fellesarealer, herunder uterom, tas oftere i bruk i dagens byutvikling. Dermed legges mer ansvar for opparbeiding av byrom over på det private. Sett i et lenger perspektiv kan temporære byrom ha en positiv økonomisk effekt fordi de kan bidra til å øke markedsverdien gjennom økt attraksjonsverdi. Derfor kan dette også være en attraktiv strategi for private grunneiere.

Norske byer kan ikke sammenlikne seg med Berlin. Det svake eiendomsmarkedet i Berlin gjorde byen til et mekka for aktører involvert i kunst og kultur. Mange bygninger sto tomme og var lette å okkupere. I Berlin har dessuten mange

som satser på midlertidig bruk blitt businessfolk. Dette gjelder f. eks de som driver nattklubbene. Media har også vist interesse for områdene som er preget av temporære byrom og arealanvendelse og aktørene som står bak. Det skyldes hovedsakelig bidraget denne gruppen har gitt til Berlins image. Det er nettopp dette image som tiltrekker mange turister og områdene er også oppført i Berlins guidebøker.

Selv om norske byer ikke kan sammenlikne seg med Berlin er det viktig også i Norge å være oppmerksom på at der hvor kommunen, det private og de kreative aktører møtes kan det oppstå spennende miljøer og byrom som ikke er mulig å planlegge gjennom det tradisjonelle planleggingsverktøy.

Det kan være en oppfordring til fremtidens byplanlegging å fokusere mer på sammenhengskraft i byene fremfor den individualistiske byplanlegging som i større grad har preget 90-tallet og starten på 2000-tallet. Midlertidighet som strategisk virkemiddel kan ses som en del av denne helheten og bør inngå som et naturlig element i byutviklingen. Midlertidige aktiviteter handler i følge Gehl Architects (2011) om å *invitere* til bruk ved å introdusere *materialer* som kan definere noen *soner og forbindelser. Arkitekturen* kan danne *rom i rommene* som tilbyr *destinasjoner*.

Konklusjon

Utbredelsen av midlertidige aktiviteter og arealanvendelse i bysammenheng har hovedsakelig sin opprinnelse i overgangen fra industri til vitenssamfunn. Globalisering, konkurranse og fokus på opplevelsesøkonomi har medført at kultur har blitt et viktig strategisk satsningsfelt i byplanlegging. Temporære byrom er ofte programmert til kultur og ses hyppigere brukt som et strategisk virkemiddel av kommuner og private utbyggere som en del av en vektstrategi. Temporære byrom kan bidra til å forbedre et områdets image, sette fokus på områder som før lå "øde", øke markedsverdien og tiltrekke seg andre virksomheter, turister og innbyggere som ønsker å være i nærheten av et innovativt miljø. Temporære byrom har også en rekke fordeler som kan passe inn under en velferdsorientert bypolitikk. De kan bidra til å forbedre sosiale og fysiske forhold og de kan fremstå som en del av en medvirkningsprosess fordi innbyggerne selv bidrar til å skape deres eget lokalmiljø. Videre kan temporære byrom være et testlaboratorium for fremtidig bruk eller en kickstarter til en utviklingsprosess.

Gode byrom spiller en viktig rolle for innbyggeres trivsel. Byrom bør ikke tenkes isolert i byplanlegging fordi innholdet og deres funksjon har en stor innvirkning på samfunnet. De kan brukes som et middel til å oppnå et mål eller de kan være et mål i seg selv. Temporære byrom bør tenkes inn som en naturlig del av utviklingsprosessen for å skape levende og spennende områder hvor folk ønsker å oppholde seg.

Aktiv bruk av temporære byrom som byutviklingsstrategi gjør at byplanlegging i større grad må forstås som en prosess hvor veien til målet kan være like viktig som selve resultatet. Det gjør at planleggere i større grad må være gode nettverksbyggere, kunne koordinere og fasilitere prosesser. I tilegg til hvordan planleggere bør forholde seg til fenomenet er det viktig å vite hvordan lovverket håndterer det. Midlertidige aktiviteter som ikke varer lenger enn to år forhindrer i utgangspunktet ikke Plan og bygningsloven med mindre de er til vesentlig ulempe for omgivelsene, hindrer gjennomføring av kommuneplanens arealdel eller reguleringsplaner eller dersom tiltakene uttrykkelig forbys i planen.

Midlertidighet som strategi i planlegging kan fungere som en tilleggsstrategi til tradisjonell planlegging og være effektiv på områder hvor tradisjonell planlegging ellers kommer til kort. Temporære byrom kan være strategiske satsningsfelt for kommunen, private utbyggere og kreative pionerer. Det gjelder derfor om å finne overlappende områder hvor det er mulighet for å skape synergi mellom disse aktørene.

Litteratur

Bergsli, H (2005): *Entreprenørpolitikk og byutvikling – byutvikling og globale trender* i Aspen, J (2005): By og byliv i endring. Spartacus Forlag.

Brandt, J (2008): Urbane brakzoner og trøffelsvin – om det uformelle bylivs rolle i byutvikling. Forlaget Supertanker.

Brenner, N & Theodore, N (2002): Cities and Geographies of Actually excisting Neoliberalism. Blackwell. Oxford.

Florida, R (2005): Den kreative klasse. Klim

Kawamata, T, Sander, K, Sustsersic, A, Haugen, M, Jonsbu, T, Haugtrø, V, Gier,. Linden, F, Rognskog, H (2007): Generator. Trondheim Kommune.

Gehl Acchitects (2010): *Green light for midtown Evaluation Report.* Gehl Architects.

Gehl, J (2010): Byer for mennesker. Bogværket.

Gehl Architects (2010): *DOT: World Class Streets: Remaking New York city`s public realm.* New York City Departement of Transportation.

Grönlund, B (2007): Urban Odyssé. Det Kongelige Danske Kunstakademi

Kunstakademiets ArkitektskoleInstitut for Planlægning.

Haydn, F og Temel, R: (2006): Temporary Urban Spaces. Birkhäuser – Publishers for Architecture. Basel. Sveits.

Hausenberg (2008): Midlertidige aktiviteter som værktøj I byudvikling. Århus.

Indenrigs- og Socialministeriet (2009): Mental byomdannelse – Midlertidig anvendelse som kick starter for en omdannelsesproces. Indenrigs- og socialministeriet. København.

Jacobs, J (1961): Life and death of great American cities. Random House. New York.

Jensen, C. H, (2010): Midlertidige anvendelser som et redskap I byudvikling. Institut for Geografi & Geoinformatik, Københavns Universitet.

Larsen L, J (2007): Politisk Urbanitet – prosjekter, planer, protester og Supertanker på Krøyers Plads. Institut for miljø, samfund og rumlig forandring. RUC.

Olsson, M (2008): *By + Rum i* Juul I Frost Arkitekter: Byens rum 1 – Det fremmede i det kendte. Arkitekturforlaget B.

Oswalt, B,P (2005): Shrinking cities - Cities by comparison. Berlin.

Overmeyer, K, Lauginger, H, Hauck, T, Frech, S, Wirth, M, Grandinetti, Gisela og Neumann, M (2007): Urban Pioneers. Senatsverwatung für Stadtenwicklung Berlin og Jovis. Berlin

Sehested, K (2003): Bypolitik – mellom hierarki og netværk. Kbh Akademisk Forlag.

Internettkilder til tekst.

By og Havn (2011): *PLUG N PLAY – mens vi bygger by.* Bylivsavdeling By og Havn. København. http://www.orestad.dk/Indhold/Sport+natur+fritid/~/media/Orestad/pdf/PNP-fakta.ashx *(dato: 9.juli 2011)*

Friis, F (2010): *Midlertidige byrum. http://www.eukn.org/Denmark/EUKN_dk_danish/Temasider/Midlertidige_byrum (dato: 9.juli 2011)*

Gehl Architects: http://www.gehlarchitects.com/#/159112/ *(dato: 9.juli 2011)*

Kulturoppfølgingsprogram for Bjørvika (KOP): http://www.statsbygg.no/FilSystem/files/prosjekter/bjorvika/kopBjorvika.pdf (dato: 11.juli 2011)

Lovdata.no PBL § 5-1: http://lovdata.no/all/tl-20080627-071-008.html#5-1 *(dato: 9.juli 2011)*

Lovdata.no PBL § 30.5: http://lovdata.no/all/tl-20080627-071-039.html#30-5 *(dato: 9.juli 2011)*

Ot.prp.nr.32 (2007-2008): http://www.regjeringen.no/pages/2050963/PDFS/OTP200720080032000DDDPDFS.pdf *(dato: 9.juli 2011)*

Ot.prp.nr.45 (2007-2008): http://www.regjeringen.no/pages/2064029/PDFS/OTP200720080045000DDDPDFS.pdf *(dato: 9.juli 2011)*

Popupcity.net: http://popupcity.net/2009/06/klaus-overmeyer-on-the-importance-of-urban-pioneers/ *(dato: 9.juli 2011)*

Internettkilder til caseeksemplene

A-TZ:

http://kubik.kk.dk/2200kultur/nyheder/Midlertidighed%20pa%20godt%20og%20ondt.pdf

Bjørvika: (1): http://www.kryss.no/pub/kryss/gjort/?aid=216&cid=289 *(dato: 9.juli 2011)*

(2): http://www.kryss.no/pub/kryss/gjort/?aid=284&cid=289&jsid=%2528none%2529 *(dato: 9.juli 2011)*

Aftenposten.no: Sukkerbiten http://oslopuls.aftenposten.no/kunst_scene/article390505.ece (dato: 07.07.2011)

Køge*:*

http://sustainablecities.dk/da/city-projects/cases/koege-midlertidighed-og-kunst-som-redskaber-for-byudvikling *(dato: 9.juli 2011)*

Larvik:

http://www.op.no/morgendagens_larvik/indrehavn/article2656278.ece (dato: 07.juli 2011)

Mobil hager - Berlin:

http://prinzessinnengarten.net/wp-content/uploads/2010/09/B-LES-1_2010-09_kl.pdf (dato: 07.juli.2011).

Musicon:

Roskilde Kommune (2007): Strategi og spilleregler. http://www.musicon.dk/everest/tmp/080204102909/Strategi__dec2007_.pdf (Dato 07.juli.2011)

PLUG N PLAY

http://www.orestad.dk/Indhold/Sport+natur+fritid/~/media/Orestad/pdf/PNP-fakta.ashx (Dato 07.juli.2011)

Skatepark på Vestbanen i Oslo:

http://oslopuls.aftenposten.no/aktivitet_friluft/article564413.ece (dato: 07.juli.2011).

Tullinløkka:

Aftenposten, Tullinløkka. http://oslopuls.aftenposten.no/kunst_scene/article495740.ece *(dato: 9.juli 2010)*

Aftenposten.no Tullinløkka: http://oslopuls.aftenposten.no/byliv/article539176.ece *(dato: 9.juli 2011)*

Torggata:

Aftenposten, Torggata: http://oslopuls.aftenposten.no/byliv/article564701.ece *(dato: 9.juli 2011)*

Kilder til bildene brukt i rapporten (dato for bildene er 15.07.2011)

Bilde 2:

http://www.prosjekt-oslokulturnatt.oslo.kommune.no/getfile.php/Kulturetaten%20(KUL)/Internett%20(KUL)/Bilder/MSInnvik%20(450x338).jpg

Bilde 3:

http://innvik.trinovantes.org/wp-content/uploads/2011/01/Innvik-Svestad-Kjelkenes1.jpg

Bilde 4:

Flufotot fra finn.no: http://kart.finn.no/

Bilde 9:

http://www.prosjekt-fjordbyen.oslo.kommune.no/getfile.php/Prosjektfjordbykontoret/Internett/Bilder/_Fra%20konvertering/Liter%C3%B8d_tr%C3%A5d_web.jpg

Bilde 10:

http://www.kryss.no/resources/12/images/13/lambertseterbjrvika_big_big.jpg

Bilde 11:

http://www.kryss.no/resources/12/images/13/manglerudbjrvika_big_big.jpg

Bilde 12:

http://oslopuls.aftenposten.no/multimedia/archive/00086/_anyh6tullinidag0305_86672d.jpg

Bilde 13:

http://www.oslobilder.no/OMU/OB.%C3%9846_0081?searchstring=”Tullinløkka”&index=30&page=1&page_index=30&quantity=96&sort=&site=

Bilde 14:

http://www.oslobilder.no/OMU/OB.X0382?searchstring=”Tullinløkka”&index=2&page=1&page_index=2&quantity=96&sort=&site=

Bilde 15:

http://www.lokalavisenfrogner.no/kultur/tullinlokka-far-radhusklokke-1.4934156

Bilde 16:

http://mi.imaker.no/cgi-bin/mi/imaker?id=7898

Bilde 17:

http://www.nrk.no/nyheter/distrikt/ostlandssendingen/1.1129820

Bilde 24:

http://www.nettavisen.no/vaer/article2781908.ece

Bilde 25:

http://www.oslosurf.com/oslobilder/displayimage.php?pid=290

Bilde 27:

http://www.google.no/imgres?imgurl=http://www.oslosurf.com/innhold/birkelunden_park_w468.jpg&imgrefurl=http://www.oslosurf.com/innhold/00000465.shtml&usg=__06rhuVZ4YAR-T42J-j_ptysYKLQ=&h=351&w=468&sz=54&hl=no&start=2&zoom=1&um=1&itbs=1&tbnid=3_3HbkSiouX_1M:&tbnh=96&tbnw=128&prev=/search%3Fq%3Dbirkelunden%2Boslo%26um%3D1%26hl%3Dno%26sa%3DN%26tbm%3Disch&ei=8bMdTp2PHsXusgbNpoyyDQ

Bilde 34:

http://prinzessinnengarten.net/wp-content/uploads/2010/02/kran_kl.jpg

Bilde 35:

http://www.flickr.com/photos/39367406@N04/5340941422/sizes/z/in/photostream/

Bilde 36:

http://www.flickr.com/photos/39367406@N04/5340902582/

Bilde 37:

http://www.flickr.com/photos/39367406@N04/5340894148/sizes/z/in/photostream/

Bilde 38:

http://www.flickr.com/photos/39367406@N04/5340882074/sizes/z/in/photostream/

Bilde 39:

http://www.flickr.com/photos/39367406@N04/5340877052/sizes/m/in/photostrea/

Bilde 40:

http://prinzessinnengarten.net/about/

Bilde 41

http://www.flickr.com/photos/39367406@N04/5340280625/sizes/m/in/photostream/

Bilde 47:

http://www.eukn.dk/eukn/images/I10470__Koege_IndustriSoendreHavn_oeverst_scj_201010%5B1%5D.jpg

Bilde: 48 og 49

http://www.musicon.dk/everest/tmp/080204102909/Strategi__dec2007_.pdf

Bilde 62:

http://www.orestad.dk/da-DK/Indhold/Sport+natur+fritid/PLUG+N+PLAY/Parkour.aspx

Bilde 63:

http://www.orestad.dk/da-DK/Indhold/Sport+natur+fritid/PLUG+N+PLAY/Dirtjump.aspx

Bilde 64:

http://www.orestads.dk/plug-n-play/

Bilde 65:

http://www.orestad.dk/da-DK/Indhold/Sport+natur+fritid/PLUG+N+PLAY/Speedskating.aspx

Bilde 66:

http://www.orestad.dk/da-DK/Indhold/Sport+natur+fritid/PLUG+N+PLAY/Urbane+haver.aspx

Bilde 67:

http://www.google.no/imgres?imgurl=http://underskog.no/cache/image/99771_620x.jpg&imgrefurl=http://www.vagant.no/kalender/55402_loppemarked-i-gamle-b-w/forestilling/79637&usg=__O-SfY_Ugpx1UlHAZQ6WJhzFqE4Y=&h=465&w=620&sz=120&hl=no&start=4&zoom=1&itbs=1&tbnid=KfIkSNftTOCXtM:&tbnh=102&tbnw=136&prev=/search%3Fq%3DLoppemarked%2BRefshale%25C3%25B8en%26hl%3Dno%26biw%3D1259%26bih%3D841%26tbm%3Disch&ei=BA8YTqP2Gc_CswadxtHDDw

Bilde 68:

http://www.24.dk/article.jsp?articleId=538

Bilde 69:

http://www.kulturhavn.dk/nyheder/Luftfoto_Refshaleoen.jpg/image_preview

Bilde 70:

http://www.google.no/imgres?imgurl=http://multimedia.pol.dk/archive/00528/beach_Esben_Hardt_A_528953c.jpg&imgrefurl=http://ibyen.dk/gadeplan/ECE1231039/koebenhavn-har-faaet-indendoers-hal-med-varmt-sand/&usg=__uop0aL5H3Hhh34LVEeABkiMhsbs=&h=690&w=460&sz=41&hl=no&start=33&zoom=1&itbs=1&tbnid=mHNqrJ4YaRsE3M:&tbnh=139&tbnw=93&prev=/search%3Fq%3DRefshale%25C3%25B8en%2Bbyliv%26start%3D20%26hl%3Dno%26sa%3DN%26biw%3D1259%26bih%3D841%26ndsp%3D20%26tbm%3Disch&ei=Dw4YTqGmIZHzsgaipuzCDw

Bilde 71:

http://act-a.dk/urban-design/eventcity